

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

«ΠΑΙΔΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

που εκπονήθηκε για τη χορήγηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στην
κατεύθυνση «ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ»

από την

Ελένη Μαρία Κανδύλα

(Α.Μ.: 4232022005)

ΘΕΜΑ : «Η αξιοποίηση της Περιβαλλοντικής τέχνης και της Land Art για τη
δημιουργία υλικού στην εκπαίδευση. Εικαστικές και εκπαιδευτικές
εφαρμογές»

Εξεταστική Επιτροπή

Ασπασία Μαστρογιάννη	Επιβλέπουσα Καθηγήτρια Μέλος ΕΔΙΠ ΠΤΔΕ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
Μαριάννα Μίσιου	Επικουρη Καθηγήτρια ΤΕΠΑΕΣ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
Βασίλειος Παπαβασιλείου	Καθηγητής ΤΕΠΑΕΣ	ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΡΟΔΟΣ, 2024

Η έγκριση της παρούσης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας από το Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων της συγγραφέως

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτέρως την καθηγήτρια μου Μαστρογιάννη Ασπασία, η οποία με ενέπνευσε για το θέμα της διπλωματικής εργασίας μου και με στήριξε υπομονετικά στην προσπάθειά μου να την ολοκληρώσω με επιτυχία. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες του τμήματος «Παιδικό Βιβλίο και Παιδαγωγικό Υλικό», για όλη τη γνώση και εμπειρία που μου παρείχαν και ιδιαίτερα τους καθηγητές της κατεύθυνσης «Παιδαγωγικό Υλικό», καθώς με εμπλούτισαν με ιδέες, γνώσεις και χρήσιμα εφόδια στην εκπαιδευτική μου πορεία. Φυσικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά και την τριμελή εξεταστική επιτροπή, που συνέβαλε στην επιτυχή ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους μαθητές της Γ' Δημοτικού, του Δημοτικού Σχολείου της Νέας Ιωνίας Βόλου, που μέσα από μια άψογη συνεργασία μαζί τους, διεκπεραιώθηκε μια πολύ ενδιαφέρουσα εκπαιδευτική δράση, σχετική με την περιβαλλοντική τέχνη.

Πίνακας περιεχομένων

Περίληψη.....	6
Abstract	7
Εισαγωγή.....	8
Α Μέρος: Θεωρητικό Πλαίσιο	12
1. Κεφάλαιο: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μέσω Τέχνης.....	12
1.1. Περιβαλλοντική Τέχνη	12
1.2. Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μέσω Τέχνης	13
1.3. Περιβαλλοντικά Προγράμματα μέσα από την Περιβαλλοντική Τέχνη	16
1.4. Η ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσω της περιβαλλοντικής τέχνης	19
1.5. Η Περιβαλλοντική Τέχνη και Βιωματική Μάθηση	20
2. Κεφάλαιο: Η Συμβολή της Περιβαλλοντικής Τέχνης και της Land Art στην Εκπαιδευτική Διαδικασία.....	22
2.1. Το Κίνημα της Land Art.....	22
2.2. Οι Καλλιτέχνες της Land Art.....	23
2.3. Η Επίδραση του Κλίματος, του Χρόνου και του Χώρου στην Land Art	36
2.4. Land Art και Εκπαίδευση	37
2.5. Υπαίθρια Εκπαίδευση.....	39
3. Κεφάλαιο: Η Σύνδεση του Κινήματος της Land Art με την Πολυπλοκότητα του Φαινομένου της Κλιματικής Αλλαγής.....	41
3.1. Κλιματική Αλλαγή και Land Art	41
3.2. Τα Περιβαλλοντικά Ζητήματα και η Πολυπλοκότητα αυτών μέσα από την Τέχνη	42
3.3. Η Κοινωνική και Πολιτική Διάσταση της Περιβαλλοντικής Τέχνης και της Land Art... ..	44
3.4. Η Κοινωνική και Πολιτική Διάσταση της Περιβαλλοντικής Τέχνης και Land Art και η Αξιοποίηση της στην Εκπαίδευση.....	46
3.5. Δημόσιοι Χώροι με Έργα Περιβαλλοντικής Τέχνης.....	47
Β Μέρος: Δημιουργικό Μέρος – Έρευνα Δράση	49
4. Κεφάλαιο: Η Δημιουργία και Αξιοποίηση του Εκπαιδευτικού Υλικού και η Εκπαιδευτική Εφαρμογή	50
4.1. Σκοπός Δημιουργίας του Βιβλίου για την Περιβαλλοντική Τέχνη	50
4.2. Σχεδιασμός του Βιβλίου για την Περιβαλλοντική Τέχνη – Land Art	52
4.2.1. Παιδαγωγική Προσέγγιση.....	52
4.2.2.Οργάνωση του Βιβλίου της Περιβαλλοντικής Τέχνης – Land Art	55
4.2.3. Βιβλίο Land Art	56
4.3. Εκπαιδευτική Εφαρμογή σε Σχολείο	65

4.3.1. Εισαγωγή Θέματος	66
4.3.2. Ανάγνωση του Παιδαγωγικού Υλικού	67
4.3.3. Δραστηριότητες	69
4.3.4. Δραστηριότητες με περισσότερο Υλικό	70
4.3.5. Συζήτηση	74
4.4. Συμπεράσματα	75
Ελληνική Βιβλιογραφία	78
Ξένη Βιβλιογραφία.....	82
Διαδικτυακές Πηγές:.....	86

Περίληψη

Το κίνημα της *Land Art* αποτέλεσε σημείο αναφοράς στην πορεία της σύγχρονης τέχνης, διότι μέσα από τον πρωτοποριακό και κινηματικό χαρακτήρα του, μετέδωσε μηνύματα που αφορούν τον άνθρωπο και συνδέονται με το φυσικό περιβάλλον. Καλλιτέχνες που έδρασαν μετά το 1960, μιας περιόδου έντονων αλλαγών, κατασκευάζουν έργα τέχνης σε φυσικά τοπία, επιλέγοντας να απομακρυνθούν από τους εσωτερικούς χώρους τέχνης, τα μουσεία και τις γκαλερί. Αφορμή στη γέννηση της ιδεολογίας του κινήματος της *Land Art*, ήταν η αντίσταση στην εμπορευματοποίηση της τέχνης της εποχής εκείνης, καθώς και η προσπάθεια ανάδειξης οικολογικών πεποιθήσεων και συμπεριφορών. Η *Land Art*, γνωστή και ως «περιβαλλοντική τέχνη», έχει έντονο κοινωνικοπολιτικό και περιβαλλοντικό περιεχόμενο, γι' αυτό συνδέεται άμεσα και με την εκπαίδευση. Η δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού, που βασίζεται στο καλλιτεχνικό κίνημα της *Land Art*, σκοπεύει στην πληροφόρηση, την απόκτηση γνώσεων, δεξιοτήτων και νέων αντιλήψεων για τους εκπαιδευόμενους μαθητές. Η δημιουργία ενός εκπαιδευτικού βιβλίου, που περιγράφει την ιστορική εξέλιξη της *Land Art* και των έργων της, με φυσική εικονογράφηση και δραστηριότητες, στοχεύει αρχικά στην κατανόηση του κινήματος της *Land Art*, στην αναγνώριση δημοφιλών έργων τέχνης, στην εικαστική έμπνευση των μαθητών να δημιουργήσουν έργα περιβαλλοντικής τέχνης, καθώς και στην περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση. Τέλος η εκπαιδευτική εφαρμογή μέσω της καλλιτεχνικής δράσης, που υλοποιήθηκε στη Γ' δημοτικού, σε σχολείο του Βόλου, προσέγγισε ποικίλα θέματα κοινωνικού και περιβαλλοντικού χαρακτήρα, ζητήματα τέχνης και επέδρασε θετικά στις γνωστικές και συναισθηματικές δεξιότητες των μαθητών.

Λέξεις Κλειδιά: Περιβαλλοντική Τέχνη, Land Art, Εκπαίδευση μέσω τέχνης, Εκπαιδευτικές Εφαρμογές

Abstract

The *Land Art* movement was a reference point in the course of contemporary art, because through its pioneering and kinematic character, it conveyed messages concerning man and linked to the natural environment. Artists active after 1960, a period of intense change, constructed artworks in natural landscapes, choosing to move away from indoor art spaces, museums and galleries. The impetus for the birth of the ideology of the *Land Art* movement was resistance to the commercialization of art at the time, as well as an attempt to highlight ecological beliefs and attitudes. *Land Art*, also known as 'environmental art', has a strong socio-political and environmental content, which is why it is also directly linked to education. The creation of educational material, based on the *Land Art* movement, aims to inform, acquire knowledge, skills and new perceptions for the students in training. The creation of an educational book, describing the historical development of *Land Art* and its works, with natural illustrations and activities, aims initially to understand the *Land Art* movement, to identify popular artworks, to inspire students to create environmental artworks, and to raise environmental awareness. Finally, the educational application through art activities, implemented in the third grade in a school in Volos, approached a variety of social and environmental issues, art issues and had a positive impact on students' cognitive and emotional skills.

Keywords: Environmental Art, Land Art, Education through Art, Educational Actions

Εισαγωγή

Το κίνημα και η τέχνη της *Land Art* εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και ξεχώρισε στο χώρο της τέχνης. Χαρακτηριστικό της *Land Art* αποτελεί η έκφραση των έργων τέχνης μέσα από το ίδιο το φυσικό τοπίο και η απελευθέρωσή τους από εσωτερικούς καλλιτεχνικούς χώρους, όπως ήταν οι γκαλερί (Alt, 2021). Η αποτύπωση των έργων σε εξωτερικούς χώρους εκφράζει την ευρύτερη ιδεολογία του κινήματος της *Land Art*, η οποία θίγει ζητήματα κοινωνικού περιεχομένου. Η *Land Art* αποτελεί μια μορφή τέχνης που εμπνέεται από διάφορα καλλιτεχνικά ρεύματα, όπως για παράδειγμα αυτό του μινιμαλισμού, του μετα μινιμαλισμού, της δημόσιας τέχνης, της εννοιολογικής τέχνης και άλλων παρόμοιων ρευμάτων της σύγχρονης τέχνης (Brady, 2007). Το περιεχόμενο της περιβαλλοντικής τέχνης και του κινήματος της *Land Art* αποτυπώνουν νοήματα κοινωνικού και περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος στους ανθρώπους που ασχολούνται με αυτό. Είναι σημαντικό να αξιοποιείται από εκπαιδευτικούς της σχολικής κοινότητας, προσφέροντας με καλλιτεχνικό τρόπο γνώσεις για πολύπλοκα ζητήματα που αφορούν τον άνθρωπο, το περιβάλλον, την κοινωνία και την τέχνη.

Η μελέτη γύρω από το συγκεκριμένο κίνημα και η προσέγγιση των θεμάτων που πραγματεύεται δημιουργούν την αφορμή για το σχεδιασμό του εκπαιδευτικού υλικού που βασίζεται στη *Land Art*. Η δημιουργία του υλικού αυτού, στην εφαρμογή του, στο δημοτικό σχολείο, έδωσε τη δυνατότητα για πληρέστερη μελέτη και αναζήτηση απαντήσεων σε διάφορα ερωτήματα. Πιο συγκεκριμένα, τα ερωτήματα αυτά αφορούν το «Πώς είναι δυνατό να αξιοποιηθεί ένα τέτοιο υλικό μέσα στην τάξη;», «Σε τι βαθμό είναι δυνατό να κατανοήσουν οι μαθητές το κίνημα και τη δράση της *Land Art*;», «Ποιες γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις αναπτύσσονται μέσα από την αξιοποίηση του υλικού και την συμμετοχή των μαθητών σε ανάλογες δραστηριότητες;», «Είναι δυνατό να κατανοηθούν πολύπλοκα κοινωνικοπολιτικά θέματα μέσα από την περιβαλλοντική τέχνη;», «Πώς επιδρά στους μαθητές μια εκπαιδευτική δράση βασιζόμενη στην περιβαλλοντική τέχνη;».

Μια υπόθεση στην παρούσα μελέτη αποτελεί η δυσκολία των μαθητών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης να κατανοήσουν θέματα της περιβαλλοντικής τέχνης και

του κινήματος της *Land Art*, εξαιτίας των πολύπλοκων ζητημάτων που τίγονται και αναπτύσσονται από αυτό. Η υπόθεση ότι ένα εργαλείο προωθεί με ευκολότερο τρόπο τέτοιου είδους θέματα, παροτρύνει τη δημιουργία ενός βιβλίου για τη *Land Art*. Με τη δημιουργία αυτού του βιβλίου, ακολουθεί στη συνέχεια η εκπαιδευτική εφαρμογή του και η αξιοποίηση του υλικού, με τέτοιον τρόπο, ώστε να συμπεριλάβει τη βιωματική μάθηση και το παιχνίδι στη διαδικασία αυτή. Οι εμπειρίες που δημιουργούνται μέσα από την τέχνη, είναι σημαντικό να έχουν αντίκτυπο στις προϋπάρχουσες γνώσεις καθώς και στην πραγματικότητα που τις περικλείει (Savva & Trimis, 2005).

Η γνωριμία των μαθητών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση με το κίνημα *Land Art* και της περιβαλλοντικής τέχνης, αποτελεί ένα θέμα, που με τη βοήθεια του σχεδιασμού ενός ολοκληρωμένου εκπαιδευτικού υλικού, είναι πιθανό να προσφέρει σημαντικές γνώσεις, απελευθέρωση της σκέψης των μαθητών και να σταθεί ως αφορμή για την επαφή των παιδιών με την τέχνη και το φυσικό περιβάλλον. Ιδιαίτερα, σε μια εποχή όπου οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις επηρεάζουν τη ζωή του ανθρώπου, είναι σημαντικό οι εκπαιδευτικοί να προσφέρουν ερεθίσματα, με σκοπό την ευαισθητοποίηση των μαθητών για περιβαλλοντικό και κοινωνικό προβληματισμό.

Η έρευνα που θα ακολουθήσει συντάσσεται ως ακολούθως: Το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης αναλύει την περιβαλλοντική εκπαίδευση μέσω της τέχνης. Ο συνδυασμός αυτών αναδεικνύει την ισχυρή επίδραση της περιβαλλοντικής τέχνης ή αλλιώς της *Land Art*. Μέσα από την ανάλυση βασικών νοημάτων και ιδεών της περιβαλλοντικής τέχνης, αποκαλύπτεται ένας ξεχωριστός τρόπος έκφρασης πάνω σε θέματα της κοινωνίας, της πολιτικής και του περιβάλλοντος όπως υπήρξε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970. Αρχικά, μελετάται η έννοια της περιβαλλοντικής τέχνης και των βασικών ιδεών που ανέπτυξαν οι καλλιτέχνες της. Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, ορίζονται και διακρίνονται η περιβαλλοντική τέχνη με την οικολογική τέχνη και παράλληλα διευκρινίζεται η ταύτιση των εννοιών της περιβαλλοντικής τέχνης και της τέχνης της γης. Στη συνέχεια, αναπτύσσεται η ενότητα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης μέσω της τέχνης, όπου περιγράφεται η εξέλιξη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, οι στόχοι που εξυπηρετεί και πώς χρησιμοποιεί την τέχνη, ώστε να αποδώσει νοήματα και γνώσεις στους μαθητές. Αυτό αποδεικνύεται

και μέσα από καλλιτεχνικά προγράμματα και εκπαιδευτικές δράσεις που οργανώνονται σε χώρους εκπαίδευσης. Τέτοιου είδους προγράμματα αναδεικνύονται κατάλληλα για μαθητές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, διότι αναπτύσσουν πολύπλευρα τη μάθηση, παρέχουν ευκαιρίες στα παιδιά να αποκτήσουν σημαντικές δεξιότητες και καλλιτεχνικές ευαισθησίες. Στην επόμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου, αναπτύσσονται αναλυτικά τα θετικά χαρακτηριστικά που εισπράττουν οι μαθητές μέσω της περιβαλλοντικής τέχνης. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου, εξετάζεται ο ρόλος της περιβαλλοντικής τέχνης και της αξίας της βιωματικής μάθησης. Μέσω μιας σειράς δεξιοτήτων, αναλύεται ο ρόλος του βιώματος στην εκπαιδευτική διαδικασία και πώς η περιβαλλοντική τέχνη προσφέρει κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να την αξιοποιεί.

Το δεύτερο κεφάλαιο εμβαθύνει στην ιστορική εξέλιξη του κινήματος της *Land Art* από τα τέλη του 1960 και στην επίδρασή της μέχρι και σήμερα, μελετώντας τη συμβολή της στην εκπαίδευση. Αναλυτικότερα, θίγει τη δράση της, ώστε να διαμαρτυρηθεί σε κοινωνικοπολιτικά και περιβαλλοντικά ζητήματα της περιόδου 1960 με 1980 μέσω του παρεμβατικού χαρακτήρα που συνεχώς αποκτά. Παράλληλα, σε επόμενη ενότητα του κεφαλαίου, περιγράφονται αναλυτικά μερικά από τα βασικότερα έργα τέχνης της *Land Art*, παρέχοντας πληροφορίες σχετικά με τις πιο δημοφιλείς προσωπικότητες που εκπροσώπησαν το κίνημα. Στην εικόνα του κάθε έργου περιέχεται το χαρακτηριστικό γνώρισμα της *Land Art*, δηλαδή η αλληλεπίδραση τέχνης και τοπίου, η αλληλεξάρτηση των φυσικών φαινομένων με τα έργα τέχνης και πολλές φορές φανερώνεται μια εφήμερη ιδιότητα που περιέχεται στην περιβαλλοντική τέχνη. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα χαρακτηριστικά αυτά, εξετάζεται βαθύτερα η σημασία του χρόνου, του τόπου και του κλίματος στη σύγχρονη τέχνη *Land Art*. Μέσα από αυτήν την μελέτη, προκύπτει η αλληλεξάρτηση του ανθρώπου με την φύση και η θετική, ή, η αρνητική συμβολή του ανθρώπου στο περιβάλλον. Με βάση αυτά τα δεδομένα, μελετάται στη συνέχεια η σύνδεση της περιβαλλοντικής τέχνης με την υπαίθρια εκπαίδευση και η αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης εξετάζεται η σύνδεση του κινήματος της *Land Art* με την πολυπλοκότητα του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής.

Αναλυτικότερα, μελετώνται οι προκλήσεις της κλιματικής αλλαγής και τα περιβαλλοντικά ζητήματα που εκφράζονται μέσω της σύγχρονης τέχνης και του κινήματος. Το αποτέλεσμα της μελέτης φανερώνει τον κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα του κινήματος της *Land Art*, καθώς και την επίδρασή του στο περιβάλλον. Τέλος η παρουσίαση της τέχνης του κινήματος *Land Art*, με θέμα την κλιματική αλλαγή αναδεικνύει και τους δημόσιους χώρους που έχουν αξιοποιηθεί με σκοπό την επίδειξη των έργων της τέχνης της.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης περιγράφεται ο σκοπός δημιουργίας του εκπαιδευτικού υλικού για την περιβαλλοντική τέχνη, καθώς και ο σχεδιασμός του. Αναλυτικότερα, αναδύεται ένα βιβλίο ως εκπαιδευτικό εργαλείο της *Land Art* για μαθητές, το οποίο περιλαμβάνει μια ιστορία με εικονογράφηση και δραστηριότητες. Με τη βοήθεια του βιβλίου, ως εκπαιδευτικού υλικού της περιβαλλοντικής τέχνης, οργανώθηκε μια εκπαιδευτική δράση σε δημοτικό σχολείο του Βόλου. Μέσα από την ανάγνωση του βιβλίου και εφαρμόζοντας οργανωμένες δραστηριότητες, οι μαθητές εμβάθυναν στην κατανόηση της *Land Art* και του κινήματός της αναπτύσσοντας καλλιτεχνικές γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις. Η μέθοδος συλλογής πληροφοριών είναι η παρατήρηση καθώς και η καταγραφή συμπεριφορών, κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής δράσης, ώστε να προκύψουν σχετικές απαντήσεις στα ερωτήματα που έχουν τεθεί.

Ά Μέρος: Θεωρητικό Πλαίσιο

1. Κεφάλαιο: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μέσω Τέχνης

1.1. Περιβαλλοντική Τέχνη

Η περιβαλλοντική τέχνη είναι ένας ευρύς και πολυδιάστατος όρος, που περιγράφει διάφορες καλλιτεχνικές πρακτικές και αναφέρεται στη σχέση μεταξύ της τέχνης και του περιβάλλοντος. Συνολικά, η περιβαλλοντική τέχνη επιδιώκει να αναδείξει, να εξερευνήσει και να αντιμετωπίσει ζητήματα περιβαλλοντικής σημασίας στο χώρο της τέχνης. Από το ξεκίνημα του κινήματος της περιβαλλοντικής τέχνης, υπήρξαν μια σειρά από δράσεις ακτιβιστών, που συνήθως συμπλήρωναν τα μηνύματα της *Land Art* και συχνά η τέχνη χρησιμοποιούνταν ως μέσο επικοινωνίας, για να ευαισθητοποιήσει και να κινητοποιήσει μέρος της κοινωνίας για θέματα περιβαλλοντικής συνείδησης. Στην πορεία, η περιβαλλοντική τέχνη εξελίχθηκε και περιέλαβε πολλές διαφορετικές προσεγγίσεις και στυλ. Ένα παράδειγμα είναι η *Τέχνη στη Φύση*, *Art in Nature*, όπου οι καλλιτέχνες δημιουργούν έργα τέχνης που αλληλοεπιδρούν με το φυσικό περιβάλλον. Αυτή η προσέγγιση επικεντρώνεται στο να ενσωματώσει την τέχνη στο τοπίο, χρησιμοποιώντας φυσικά υλικά και αξιοποιώντας το φυσικό περιβάλλον ως ένα ενεργό συστατικό του έργου. Συνολικά, η περιβαλλοντική τέχνη προσφέρει ένα πλαίσιο για τους καλλιτέχνες ώστε, να εξερευνήσουν, να αναδείξουν και να ανατρέψουν τη μέχρι τότε εικόνα που είχαν οι άνθρωποι με το περιβάλλον και τη φύση, μέσα από το πρίσμα της τέχνης (Μάρκου, 2016).

Η περιβαλλοντική τέχνη αποτελεί μια μορφή έκφρασης της ανθρωπότητας απέναντι στην περιβαλλοντική καταστροφή και στην ανάγκη για βιώσιμη ανάπτυξη. Η συγκεκριμένη τέχνη φανερώνει τις αρνητικές πλευρές της ανθρώπινης κοινωνίας, εστιάζοντας σε κοινωνικοπολιτικά κίνητρα έως και εκπαιδευτικές προοπτικές. Επομένως, είναι σημαντικό να κατανοηθεί η ιστορική εξέλιξη της περιβαλλοντικής τέχνης, ώστε να κατανοηθεί και ο σκοπός της (Tang, 2021). Στο καλλιτεχνικό φάσμα

της περιβαλλοντικής τέχνης περιλαμβάνεται και η οικολογική τέχνη, *ecological art*, ή *eco art*, που αντιπροσωπεύει μια προσέγγιση που επικεντρώνεται στην άμεση αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών ζητημάτων μέσα από την τέχνη. Οι οικολογικοί καλλιτέχνες εργάζονται στο φυσικό κόσμο για εκπαιδευτικούς σκοπούς, είτε παρεμβαίνοντας και συμβάλλοντας στην αποκατάσταση του περιβάλλοντος. Πολλοί καλλιτέχνες που δραστηριοποιούνται στον τομέα της οικολογικής τέχνης συνεργάζονται συχνά με αρχιτέκτονες και άλλες σχετικές με το περιβάλλον ειδικότητες. Σκοπός αυτής της συνεργασίας είναι η άμεση παρέμβαση στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος, καθώς ο καλλιτέχνης κατέχει έναν ενεργό ρόλο για τη διατήρηση και ανανέωση του φυσικού περιβάλλοντος (Μάρκου, 2016). Η περιβαλλοντική τέχνη και η οικολογική τέχνη είναι διαφορετικές μεταξύ τους. Παρόλο που και οι δύο έχουν σχέση με το περιβάλλον, η περιβαλλοντική τέχνη επικεντρώνεται στη δημιουργία τέχνης ενώ η τέχνη της οικολογίας εστιάζει περισσότερο στη διαπαιδαγώγηση και την εκπαίδευση, την έρευνα και τη δράση ποικίλων οικολογικών προκλήσεων (Μάρκου, 2016).

1.2. Περιβαλλοντική Εκπαίδευση μέσω Τέχνης

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση και η τέχνη παρόλο που αποτελούν δύο τελείως διαφορετικές κατευθύνσεις, όταν συνεργάζονται και αλληλοεπιδρούν ενισχύουν την εκπαιδευτική διαδικασία και προωθούν την περιβαλλοντική τέχνη. Το κοινό σημείο τους, η βελτίωση του φυσικού περιβάλλοντος και η σύνδεσή του με την ανθρώπινη ύπαρξη αποτελούν το έναυσμα για συνεργασία.

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση περιλαμβάνει θέματα περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος με κοινωνικό αλλά και πολιτικό χαρακτήρα. Όσο αφορά τον τομέα της εκπαίδευσης και της παιδαγωγικής κατεύθυνσης, το κύριο θέμα που πραγματεύεται αφορά τη σχέση ανάμεσα στο περιβάλλον και τον άνθρωπο. Πιο συγκεκριμένα, αφορά τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλέγμα άνθρωπος, κοινωνία και περιβάλλον (Robottom & Sauve, 2003). Η περιβαλλοντική εκπαίδευση είναι αναπόσπαστο κομμάτι των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και αποσκοπεί στο να αναπτύξουν οι μαθητές περιβαλλοντικές

δεξιότητες. Παράλληλα, οι μαθητές αναγνωρίζουν ότι ο άνθρωπος, το φυσικό περιβάλλον και η κοινωνία αλληλοεπιδρούν συνεχώς (Κουσουλάς, 2008).

Επιπρόσθετα, η περιβαλλοντική εκπαίδευση εμφανίζεται μέσα από την ανάγκη αντιμετώπισης της οικολογικής κρίσης και των περιβαλλοντικών προβλημάτων του πλανήτη. Η δράση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης αποσκοπεί στη διαμόρφωση του ανθρώπου και της κοινωνία σε υπεύθυνες ομάδες και σε υπεύθυνους πολίτες, ως προς την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και την αντιμετώπιση περιβαλλοντικών ζητημάτων (Φλογαΐτη, 1998). Σύμφωνα με τα λόγια του Hungerford *«η περιβαλλοντική εκπαίδευση είναι μια διαδικασία που θα βοηθήσει τους πολίτες να αποκτήσουν γνώση του περιβάλλοντος και πάνω από όλα, να γίνουν ικανοί και αποφασισμένοι, να έχουν διάθεση να εργαστούν, ατομικά και συλλογικά, για την επίτευξη και διατήρηση μια δυναμικής ισορροπίας μεταξύ της ποιότητας της ζωής και της ποιότητας του περιβάλλοντος»* (Hungerford et al., 1980, σ. 42).

Η δεκαετία του 1960 αποτέλεσε μια σημαντική περίοδος για την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης αλλά και της τέχνης. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είχαν ξεκινήσει οι πρώτοι προβληματισμοί, εξαιτίας της ανθρώπινης παρέμβασης στη φύση και τις επιπτώσεις που είχε αυτή στο περιβάλλον και στον πλανήτη. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, έγιναν οι πρώτες προσπάθειες προς την περιβαλλοντική εκπαίδευση, όμως μόνο η ένταξή της στην εκπαίδευση σηματοδότησε και την αρχή για καλύτερη προστασία του περιβάλλοντος. Μερικές από τις πρώιμες κινήσεις που επικράτησαν στο παρελθόν με σκοπό την ανάδειξη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης π.χ. *Μελέτη της Φύσης (Nature Study Movement)*, συνέβαλαν θετικά, υποστηρίζοντας οποιαδήποτε προσπάθεια για την προστασία και βελτίωση του περιβάλλοντος (Παπαδημητρίου, 1998. Φλογαΐτη, 1998). Την επόμενη δεκαετία η περιβαλλοντική εκπαίδευση προσανατολίστηκε προς μια αισθητηριακή προσέγγιση, που επέτρεψε την επαφή του ανθρώπου με τη φύση μέσω των αισθήσεων. Τα τελευταία χρόνια, η περιβαλλοντική εκπαίδευση αξιοποιεί πλέον τις μεθόδους της βιωματική μάθησης και μεταφέρει την εκπαιδευτική διαδικασία σε υπαίθριους χώρους.

Η εκπαίδευση εισάγει διαφορετικές επιστήμες στον εκπαιδευτικό τομέα καθώς λαμβάνει υπόψιν της την έννοια της διεπιστημονικότητας. Η περιβαλλοντική

εκπαίδευση και η τέχνη αλληλεπιδρούν με σκοπό την αποτελεσματικότερη μετάδοση και απορρόφηση γνώσεων και δεξιοτήτων. Η εκπαίδευση μέσω της τέχνης στοχεύει σε ένα δημιουργικό τρόπο ανάπτυξης της αντίληψης, της έκφρασης συναισθημάτων και σκέψεων, η οποία οδηγεί τελικά στην αντιμετώπιση οικολογικών ζητημάτων του πλανήτη (Charman, 1993). Πιο συγκεκριμένα, η επαφή με την τέχνη και το περιβάλλον ωθούν το μαθητή να αναπτύξει κατάλληλα πρότυπα συμπεριφοράς από την κατανόηση τους. Ο μαθητής δημιουργεί έργα τέχνης, πειραματίζεται και εκφράζεται μέσω της τέχνης και της φύσης. Ειδικότερα, ο μαθητής εμπλέκεται μέσα σε μια δημιουργική και παιδαγωγική διαδικασία, κατά την οποία αξιοποιεί φυσικά υλικά της φύσης, είτε δημιουργεί μέσα στην ίδια την φύση και πλάθει τον χαρακτήρα του με οικολογική διάθεση προς το φυσικό περιβάλλον. Επιπλέον, η τριβή του ατόμου με τη φύση, ωθεί το ίδιο το παιδί να αναγνωρίσει τη θέση του μέσα στο φυσικό περιβάλλον και να αποδεχτεί τον εαυτό του ως μέρος του συνόλου (Δαϊκόπουλος, 2011).

Η αξιοποίηση της τέχνης στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης αποτελεί έναν δημιουργικό και αποτελεσματικό τρόπο για τον άνθρωπο να κατανοήσει περιβαλλοντικά θέματα που αφορούν τον πλανήτη. Η σχέση μεταξύ περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και τέχνης είναι πολύ στενή. Συγκεκριμένα, η Φλογαΐτη (2009) αναφέρει, ότι η τέχνη και η περιβαλλοντική εκπαίδευση βρίσκονται σε κοινή πορεία και τα σημεία τομείς τους είναι η κοινή αντίληψη και η δράση. Επομένως, η τέχνη αποτελεί ένα μέσο στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, προκειμένου να γίνουν οι στόχοι της πιο κατανοητοί. Ο βασικότερος στόχος της είναι η διαμόρφωση υπεύθυνων ατόμων που εφαρμόζουν κατάλληλες συμπεριφορές και αποκτούν περιβαλλοντικές στάσεις ζωής. Έτσι, η περιβαλλοντική εκπαίδευση εμπνέεται μέσα από το χώρο της τέχνης και τη χρησιμοποιεί μέσα στην εκπαίδευση ως ένα παιδαγωγικό εργαλείο (Μάρκου, 2016).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι η δεκαετία του 1960, αποτελεί σημαντική περίοδος και για το ρόλο της τέχνης μέσα στην εκπαίδευση αποκτά διαφορετική αξία μέσα στο σχολικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, μια σύγχρονη προσέγγιση της εκπαίδευσης όσον αφορά την τέχνη χαρακτηρίζεται ως ένα «*σύνολο γνώσεων και ως μια διαδικασία ανάπτυξης*» (Charman, 1993, σ. 19-20). Κατά τη διάρκεια της ίδιας

δεκαετίας, μέσα από τα κινήματα της εποχής που αφορούν κοινωνικοπολιτικά και περιβαλλοντικά ζητήματα, οι καλλιτέχνες και οι εκπαιδευτικοί των τεχνών εστιάζουν, στο πώς η ίδια η τέχνη μπορεί να αντιμετωπίσει προβλήματα που επηρεάζουν την κοινωνία και το περιβάλλον. Επομένως, η τέχνη αρχίζει και κατακτά βασικό μέρος για την περιβαλλοντική σκέψη στα σχολεία (Charman, 1993).

Ανάμεσα στην τέχνη τον άνθρωπο και το περιβάλλον υπάρχει μια γέφυρα που τα συνδέει. Η τέχνη είναι πολυδιάστατη και λειτουργεί ως μέσο επικοινωνίας και έκφρασης του συναισθηματικού κόσμου του ανθρώπου, η οποία του επιτρέπει να ανακαλύψει τη σχέση του με τον ευρύτερο κόσμο και το περιβάλλον. Η τέχνη αποτελεί έναν πυρήνα, μια δύναμη που προσφέρει στον άνθρωπο κίνητρο και τον ωθεί σε μια πνευματική διάσταση, αλλά και στην κατανόηση της ίδιας της πραγματικότητας. Μέσα από την τέχνη, οι άνθρωποι επικοινωνούν και εκφράζουν σκέψεις, συναισθήματα και αντιλήψεις σχετικά με τον κόσμο που τους περιβάλλει. Επιπλέον, η τέχνη κατέχει έναν σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη ανάπτυξη και ευημερία. Πιο συγκεκριμένα, συμβάλλει στην ενεργό συμμετοχή, στη δράση μέσω της ελεύθερης βούλησης και καλλιεργεί το σεβασμό προς το περιβάλλον. Μέσα από την ανάδειξη των τεχνών, οι άνθρωποι αναπτύσσουν τη συνείδησή τους και συνδέονται με ηθικές και κοινωνικές αξίες. Η προσφορά της τέχνης μπορεί να συμβάλλει θετικά στη διαφοροποίηση των αντιλήψεων κοινωνικής και περιβαλλοντικής σκέψης (Μάρκου, 2016).

1.3. Περιβαλλοντικά Προγράμματα μέσα από την Περιβαλλοντική Τέχνη

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση ενθαρρύνει εκπαιδευτικούς και καλλιτέχνες να διοργανώσουν σεμινάρια σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες από το νηπιαγωγείο έως και την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Συνήθως, η υλοποίηση τέτοιων προγραμμάτων προέρχεται από τη θέληση και πρωτοβουλία εκπαιδευτικών και βασίζεται σε θεματικές που αφορούν πολιτιστικό και αισθητικό περιεχόμενο. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι οι εκπαιδευτικοί που λαμβάνουν τέτοιες πρωτοβουλίες αντιμετωπίζουν δυσκολίες, διότι δεν λαμβάνουν την κατάλληλη βοήθεια και

υποστήριξη από αρμόδιους οργανισμούς. Πολλά προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, που έχουν πραγματοποιηθεί σε σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, επικεντρώνονται στην επαφή του περιβάλλοντος και άλλα προσθέτουν και την τέχνη στην προσέγγιση του περιβάλλοντος (Θεοδούλου κ.α., 2022).

Το περιβαλλοντικό πρόγραμμα που ονομάζεται *Go Outside* ήταν μια δράση που πραγματοποιήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, συγκεκριμένα στην πόλη της Γουόκι, με στόχο την αλληλεπίδραση μαθητών με στοιχεία της φύσης και της υπαίθρου. Το πρόγραμμα εστίαζε στα οφέλη της εξερεύνησης του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς και στη μάθηση η οποία βασίζεται στην έρευνα και την ανακάλυψη. Το πρόγραμμα εμβαθύνει στη σχέση περιβάλλον και τέχνης και προσεγγίζει έννοιες που αφορούν την ίδια την τέχνη (Turnbull, 2012). Κατά τη διάρκεια του προγράμματος οι μαθητές εξερευνούσαν τη φύση, ενώ παράλληλα ζωγράφιζαν και αναπαριστούσαν ότι παρατηρούσαν γύρω τους, μέσα από μια καλλιτεχνική διαδικασία.

Ένα ακόμα περιβαλλοντικό πρόγραμμα βασιζόμενο στην τέχνη υλοποιήθηκε στην Αμερική, στην ηλικιακή ομάδα των δέκα έως δώδεκα ετών, με στόχο την ευαισθητοποίηση για τον ποταμό *Hudson*. Το πρόγραμμα συνδύαζε περιβαλλοντική εκπαίδευση και περιβαλλοντική τέχνη, χρησιμοποιώντας την τεχνική της τοιχογραφίας, για να προσεγγίσει εκπαιδευτικά και καλλιτεχνικά τα χαρακτηριστικά του ποταμού και τα περιβαλλοντικά ζητήματα που υπήρχαν. Τα αποτελέσματα του προγράμματος απέδειξαν τη σημαντική λειτουργία της περιβαλλοντικής τέχνης. Συγκεκριμένα, οι μαθητές εμπλέκονταν σε εικαστικές δημιουργίες, απεικονίζοντας τη λεκάνη απορροής του ποταμού, ζωγραφίζοντας δικές τους ιδέες σχετικά με την εικόνα του ποταμού και συμβάλλοντας τελικά στη δημιουργία μιας τοιχογραφίας που αναδείκνυε τον ποταμό (Schneller et al., 2021).

Σε ένα καλλιτεχνικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε σε υπαίθριο νηπιαγωγείο στην πόλη Τρόντχαιμ της Νορβηγίας, η δράση βασίστηκε στην παιδαγωγική της *Land Art*. Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι το πρόγραμμα σπουδών στα σχολεία της Νορβηγίας έχουν συμπεριλάβει από το 1939 την τέχνη, ως ένα από τα βασικότερα μαθησιακά πεδία στην εκπαίδευση. Οι ηλικίες των παιδιών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα ήταν μεταξύ τριών έως έξι ετών. Τα παιδιά σε συνεργασία με τους

ενήλικες δημιουργούσαν στο χιόνι τοπία και έργα τέχνης, με αποτέλεσμα τα παιδιά μέσα από μια βιωματική διαδικασία, να αντιλαμβάνονται τις εποχές και τις αλλαγές που συμβαίνουν ανάλογα με το κλίμα της κάθε εποχής. Το πρόγραμμα βασίζεται στη *Land Art* και με βάση αυτήν προσέγγισε τα τοπία και τους χώρους ως δυναμικά μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα, που τα παιδιά παρατηρούν και έρχονται σε επαφή με αυτά (Solberg, 2016). Με βάση τα ερευνητικά στοιχεία του Song (2012), μαθητές σε δημοτικό σχολείο στη Μασαχουσέτη προσέγγισαν θέματα περιβαλλοντικού περιεχομένου και κατασκεύασαν έργα τέχνης επηρεασμένα από την περιβαλλοντική τέχνη. Η γνωριμία με τον τομέα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης μέσα από την τέχνη, φαίνεται πως δεν αποσκοπεί απλώς στην καλλιέργεια της δημιουργικότητας, αλλά στοχεύει και στον προβληματισμό για ποικίλα κοινωνικά θέματα της τοπικής κοινωνίας.

Σχετικές αναφορές, ανέδειξαν πως τα ελληνικά σχολεία και νηπιαγωγεία από τη χρονιά του 1988 έως και σήμερα έχουν πραγματοποιήσει πολλά περιβαλλοντικά και καλλιτεχνικά προγράμματα, που εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην ανάπτυξη οικειότητας των μαθητών με τη φύση και το περιβάλλον όπου ζουν, αξιοποιώντας τα φυσικά υλικά από το περιβάλλον, με σκοπό την ανάπτυξη δημιουργικών καλλιτεχνικών έργων τέχνης (Τρίμη, 2005). Η χρήση υλικών όπως το χιόνι, η λάσπη και η άμμος, πρόσφεραν δυνατότητες έκφρασης και καλλιτεχνικής σύνθεσης. Σε πολλά σχολεία, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος «αποτύπωμα και τύπωμα», που επέτρεψε σε μαθητές να ανακαλύψουν νέες καλλιτεχνικές τεχνικές, να γίνουν δημιουργικοί και να ψυχαγωγηθούν (Τρίμη, 2005).

Οι δράσεις και τα προγράμματα που βασίζονται στην περιβαλλοντική εκπαίδευση και στην *Land Art*, φαίνεται ότι ενεργοποιούν το ενδιαφέρον των μαθητών και των εκπαιδευτικών, ανεξάρτητα από την εκπαιδευτική βαθμίδα. Η περιβαλλοντική τέχνη λειτουργεί ως ένα εκπαιδευτικό εργαλείο, ώστε να προσεγγίσει και να αναπτύξει με τους μαθητές, με καλλιτεχνικό τρόπο, ποικίλα θέματα που αφορούν το περιβάλλον. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδαγωγικό περιεχόμενο γίνεται κατανοητό, εξαιτίας της βιωματικής δράσης του μαθητή και της καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Η περιβαλλοντική τέχνη επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύξουν διάφορες δεξιότητες

και να διαμορφώσουν οικολογικά υπεύθυνες προσωπικότητες, μέσα από την επαφή τους με την τέχνη και φύση.

1.4. Η ανάπτυξη δεξιοτήτων μέσω της περιβαλλοντικής τέχνης

Μελέτες και έρευνες τελευταίων χρόνων στο πεδίο της περιβαλλοντικής τέχνης, έχουν δώσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα οφέλη της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης μέσω της τέχνης, στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η ανάπτυξη της οικολογικής ευαισθητοποίησης με καλλιτεχνική αποτύπωση αποτελεί ένα σημαντικό όφελος για τον μαθητή. Μέσα από την έρευνα σε φοιτητές του πανεπιστημίου Γκουίλιν αναδείχθηκε, πως η αξιοποίηση της τέχνης σε θέματα που αφορούν το περιβάλλον, αποτελεί σημαντικό κίνητρο για την ανάπτυξη υπεύθυνων συνειδήσεων με ενεργή συμμετοχή στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος (Duan et al., 2020). Το ίδιο αποδεικνύεται και από έρευνες σε δημοτικά σχολεία πολλών χωρών. Τα αποτελέσματα των ερευνών ανέδειξαν, ότι η περιβαλλοντική εκπαίδευση μέσω τέχνης ενισχύει αισθήματα ευαισθητοποίησης και αγάπης προς το περιβάλλον. Επιπλέον, η βιωματική μάθηση, η καλλιτεχνική εκπαίδευση και επαφή με τη φύση, ενισχύει εξίσου τέτοια αισθήματα στους μαθητές, καθώς και το δεσμό μεταξύ μαθητή και φύσης. Η ανάγκη για περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση φαίνεται πως επείγει ακόμα περισσότερο τα τελευταία χρόνια, έπειτα από τη ραγδαία αύξηση των περιβαλλοντικών συνέπειών, που πλήττουν σταδιακά τον πλανήτη (Ding, 2021).

Παράλληλα, με την ευαισθητοποίηση των μαθητών αναπτύσσονται δεξιότητες που αφορούν την κριτική σκέψη, διότι δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες για επικοινωνία πολυδιάστατων θεμάτων, όπως είναι τα περιβαλλοντικά, κοινωνικά, πολιτικά και καλλιτεχνικά θέματα. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση μέσω της οικολογικής και περιβαλλοντικής τέχνης βοηθά στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και της ανάπτυξης υπεύθυνων αντιλήψεων σε μαθητές. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε, εκπαιδευτικοί χρησιμοποίησαν έργα από γνωστούς καλλιτέχνες της περιβαλλοντικής τέχνης, ώστε να προτρέψουν τους μαθητές να γνωρίσουν την τέχνη, να προβληματιστούν και να παρακινηθούν για θέματα γύρω από αυτή (Song,

2012). Επιπρόσθετα, η επαφή του μαθητή με το φυσικό περιβάλλον και η καλλιτεχνική δραστηριότητα του μέσα σε αυτό προωθεί τη γνωστική ανάπτυξη και τη δημιουργικότητα του. Πιο συγκεκριμένα, σε περιβαλλοντικό και καλλιτεχνικό πρόγραμμα που εφαρμόστηκε σε παιδιά, ερευνήθηκε εάν η φύση και το περιβάλλον ανταποκρίνεται στη συναισθηματική εμπλοκή και δράση των παιδιών. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν αξιοσημείωτη επίδραση στο γνωστικό επίπεδο των μαθητών για το περιβάλλον και στην ευαισθητοποίηση γύρω από αυτό. Οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες σε υπαίθριους χώρους, μερικές από αυτές εμπνευσμένες από τους καλλιτέχνες της *Land Art*, συνέβαλλαν σημαντικά στην οικολογική σκέψη, στη δημιουργικότητα, στη συλλογική οικολογική συνείδηση, στην κριτική σκέψη, στην ενσυναίσθηση για τη φύση και τους ζωντανούς οργανισμούς όπως και στην ανάπτυξη περιβαλλοντικών προβληματισμών, αμφισβητήσεων και λύσεων (Mamur & Celic, 2023).

Η περιβαλλοντική τέχνη στην εκπαίδευση φαίνεται πως αξιοποιείται σημαντικά όταν υπάρχουν περιβαλλοντικά προγράμματα και συμβάλλει στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων με οικολογικό και υπεύθυνο χαρακτήρα. Συνεπώς, το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να εντάσσει την περιβαλλοντική τέχνη και *Land Art*, ως απαραίτητη εκπαίδευση, με σκοπό την ανάπτυξη πολύπλευρων δεξιοτήτων και γνώσεων στους μαθητές της.

1.5. Η Περιβαλλοντική Τέχνη και Βιωματική Μάθηση

Η προσέγγιση της διδασκαλίας μέσω τέχνης, εμβαθύνει στις αξίες της αισθητηριακής εμπειρίας και της βιωματικής μάθησης. Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι κατά τη διάρκεια της καλλιτεχνικής έκφρασης, κάθε βιωματική εμπειρία συμβάλλει θετικά στην πνευματική και σωματική ανάπτυξη. Η συνθήκη αυτή προκύπτει μέσα από την προσωπική ελευθερία του κάθε ατόμου για έκφραση και δημιουργία (Σβορώνου & Σταθοπούλου, 2011).

Η βιωματική μάθηση και η περιβαλλοντική τέχνη είναι άμεσα συνδεδεμένες. Η αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος μέσω της τέχνης ενεργοποιεί τις αισθήσεις και επιτρέπει την ανάπτυξη προσωπικών βιωμάτων. Οι βιωματικές εμπειρίες που αναπτύσσονται και η αλληλεπίδραση με τη φύση είναι πολύ σημαντικές στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και των συμπεριφορών των παιδιών (Τσαλίκη, 2005). Πράγματι, η βιωματική μάθηση αφήνει ελεύθερη τη σκέψη του παιδιού να εξερευνήσει και να δομήσει καινούργιες γνώσεις, να εργαστεί με ομαδικό πνεύμα, να διαπραγματευτεί και να λάβει το ίδιο το άτομο πρωτοβουλίες και αποφάσεις. Το παιδί γίνεται δημιουργός, συμμετέχει και μέσα από μια βιωματική διαδικασία λαμβάνει γνώσεις (Γεωργόπουλος, 2014). Επιπλέον, το προσωπικό βίωμα του παιδιού και οι εμπειρίες που δημιουργεί, το ωθούν να νοηματοδοτεί την κάθε διαδικασία και να αναπτύσσει περισσότερο το προσωπικό του ενδιαφέρον. Η μάθηση και η μετάδοση γνώσης προκύπτει μέσα από τις εμπειρίες του μαθητή οι οποίες μετατρέπονται σε γνωστικό υπόβαθρο. Ο εκπαιδευτικός υποστηρίζει και εμπνέει αυτήν τη διαδικασία, χωρίς όμως να μεταφέρει ο ίδιος τη γνώση στο μαθητή (Γεωργόπουλος, 2014).

Τα δεδομένα μελέτης με γνώμονα τη «*μάθηση μέσω τόπου*» και οι συμμετέχοντες της ηλικιακής ομάδας επτά έως έντεκα ετών δείχνουν, πως δημιουργώντας με φυσικά υλικά, ανακαλύπτουν τον τόπο και αξιοποιούν τις αισθητικές τους εμπειρίες. Αυτό αποδεικνύει ότι η βιωματική μάθηση μέσω τέχνης ενθαρρύνει τους μαθητές να εκφραστούν δημιουργικά με ποικίλους και πρωτοποριακούς τρόπους, καθώς έρχονται σε επαφή με τη φύση (Sesigur & Edeer, 2021). Εφόσον η βιωματική μάθηση προσφέρει στο μαθητή ποικίλα ερεθίσματα, η περιβαλλοντική τέχνη φαίνεται να λειτουργεί ως εργαλείο, ώστε να κατευθύνει το παιδί σε ένα περιβάλλον με πλούσια ερεθίσματα.

2. Κεφάλαιο: Η Συμβολή της Περιβαλλοντικής Τέχνης και της Land Art στην Εκπαιδευτική Διαδικασία

2.1. Το Κίνημα της Land Art

Ο όρος *Land Art* εκφράζει περιεκτικά την τέχνη της γης, ωστόσο η ποικιλία των έργων τέχνης της περιλαμβάνει μεγάλο εύρος. Η *Land Art* είναι γνωστή και με την ορολογία της *Earth Art*, ή *Environmental Art*. Παρόλα αυτά ο όρος της *Land Art* έχει επικρατήσει ως ο πιο δημοφιλής, έχει συνδεθεί άμεσα με τις παρεμβάσεις του ανθρώπου στη γη και τη δημιουργία τελικά γνωστών μνημείων (Shiell, 2016). Από τις δεκαετίες του 60', 70' και μέχρι το 2000, το κίνημα της *Land Art* εμβάθυνε στη σχέση περιβάλλοντος και τέχνης, ενσωματώνοντας τη φύση και το τοπίο στο ίδιο το έργο. Μέσα στις περιόδους αυτές αναπτύχθηκαν καλλιτεχνικά ρεύματα και κινήματα τέχνης που έθιγαν θέματα για τον άνθρωπο, τη φύση και την τέχνη, δίνοντας νέες προοπτικές. Τέτοια ρεύματα ήταν η *Art Povera* και η *Process Art*. Σημαντικές ιδέες που αναπτύχθηκαν μέσα από όλα τα παραπάνω κινήματα, αποτελούν η οικολογική διάθεση, η ομαλή συνύπαρξη φύσης και ανθρώπου, η μεταβλητότητα και στατικότητα, καθώς επίσης και η επιρροή του χρόνου στην τέχνη (Πολυχρονάτου, 2007).

Η *Land Art* αναδεικνύεται ως ένας καινοτόμος καλλιτεχνικός τρόπος έκφρασης ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1970, με χαρακτηριστικό γνώρισμά του την εφευρετικότητα. Τα πρώτα ονόματα καλλιτεχνών που ασχολήθηκαν με την τέχνη της γης είναι οι Michael Heizer, Walter De Maria, Robert Morris και ο Robert Smithson . Τα έργα που δημιούργησαν έχουν επιδράσεις από το κλίμα και τις καιρικές συνθήκες. Με αφορμή των απόψεων των Heizer, Smithson και Morris οι οποίοι κατασκεύασαν έργα τέχνης και ασχολήθηκαν με βαθύτερα ζητήματα της *Land Art*, φανερώθηκε η ριζοσπαστική διάθεση και ένας πρωτοποριακός τρόπος σκέψης σε σχέση με τα δεδομένα της περιόδου. Πολλά από τα έργα της *Land Art* ήταν κατασκευές οι οποίες δεν ήταν ολοκληρωμένες και με βάση την ιδεολογία του κινήματος δεν αξιοποιήθηκαν για εμπορικούς σκοπούς. Αντιθέτως, αφορούσαν έργα γλυπτικής τέχνης, που ήταν εναρμονισμένα με το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονταν, είχαν

ενεργό ρόλο μέσα σε αυτό, διεκδικώντας κάθε φορά νέους τρόπους και συνθήκες έκφρασης (Beardsley, 1982).

Αναλυτικότερα, η *Land Art* ξεκίνησε να αναπτύσσεται ως είδος στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και έπειτα ακολούθησαν, την επόμενη δεκαετία, οικολογικά και περιβαλλοντικά κινήματα, που αφορούσαν πολιτικά και καλλιτεχνικά θέματα (Parikka, 2015). Οι περισσότεροι καλλιτέχνες ήδη την περίοδο του 1970 είχαν προβληματιστεί γύρω από θέματα που σχετίζονταν με τη σχέση του ανθρώπου και της φύσης. Οραματίζονταν κερδοφόρες αλλαγές για το φυσικό περιβάλλον σε περιοχές που ο άνθρωπος τις είχε καταχραστεί, όπως για παράδειγμα τοποθεσίες χωματερών κοντά σε μεγάλα πάρκα. Μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, υπήρξε μια περίοδος έντονης βιομηχανικής ανάπτυξης όπου ο τρόπος διαβίωσης απέκτησε πιο σύγχρονα και επιβλαβή για το περιβάλλον μοντέλα ζωής. Η *Land Art* ξεκινά να προσδίδει μια νέα περιβαλλοντική ιδέα απέναντι στην εκμετάλλευση και υποβάθμιση της γης (Parikka, 2015).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι καλλιτέχνες της *Land Art* υιοθετούν κοινές αξίες, τις οποίες αποτυπώνουν στα έργα τέχνης τους, σύμφωνα με τις αρχές του κινήματός τους. Μερικές από αυτές τις αρχές είναι η επαφή του καλλιτέχνη με τη φύση, η ενσωμάτωση του έργου τέχνης με το φυσικό τοπίο, η καλλιέργεια οικολογικών συνειδήσεων, η ευαισθητοποίηση του κοινού μέσα από τη δημιουργία των έργων τέχνης, η υποστήριξη για τη βιωσιμότητα και διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος εκ μέρους του καλλιτέχνη, καθώς και η μετάδοση του κινήτρου για ατομική και κοινωνική συμμετοχή, μέσα από καλλιτεχνικές και περιβαλλοντικές δράσεις. Οι συγκεκριμένες αρχές ακολουθούν τους καλλιτέχνες της περιβαλλοντικής τέχνης δίνοντας νόημα και περιεχόμενο στην καλλιτεχνική τους δράση. Αυτές όμως δεν είναι υποχρεωτικό πως ισχύουν και υποστηρίζονται από όλους με τον ίδιο τρόπο (Philips, 2022).

2.2. Οι Καλλιτέχνες της *Land Art*

Το 1968 στη Νέα Υόρκη διοργανώθηκε η πρώτη έκθεση με έργα τέχνης *Land Art* και είχε τίτλο *Earthworks* (Parikka, 2015). Πολλά από τα έργα τέχνης της έκθεσης ξεχώρισαν και έμειναν στην ιστορία της *Land Art*, καθώς και άλλα που ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες. Ο Robert Smithson δημιούργησε το έργο τέχνης *Spiral Jetty* (πιν.1) ένα από τα πιο γνωστά έργα του, στη βορειοανατολική πλευρά της Salt Lake City της Γιούτα. Για την κατασκευή του, ο καλλιτέχνης συγκέντρωσε τα απαραίτητα υλικά από κοντινές περιοχές και τα μετέφερε με τη βοήθεια ενός συνεργείου και κατάλληλων οχημάτων. Τα υλικά που χρησιμοποίησε ήταν βράχοι από βασάλτη, κρύσταλλο αλατιού και χώμα, με τα οποία δημιούργησε ένα σχήμα. Το σχήμα αυτό ήταν μια σπείρα που ξεκινούσε από την όχθη της λίμνης και εξαπλωνόταν στο εσωτερικό της. Συγκεκριμένα, το μήκος της σπείρας ήταν 1.500 πόδια και το συνολικό βάρος της έφτανε σχεδόν τους 6.600 τόνους, με βάση τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν. Το νερό της λίμνης κάλυπτε το έργο, ενώ αντίθετα στις περιόδους ξηρασίας το νερό έφευγε και το έδαφος καταστρεφόταν. Παρόλα αυτά το έργο αποτελούσε κομμάτι της φύσης και κομμάτι μνήμης μέσα στην εξέλιξη και τον χρόνο (Alt, 2021). Η επιλογή του χώρου από τον καλλιτέχνη δεν ήταν τυχαία καθώς σκόπευε να συμπεριλάβει το περιβάλλον στο έργο του. Η μορφή της σπείρας ήταν εμφανής όταν το νερό της λίμνης έφευγε και επικρατούσαν περίοδοι ξηρασίας (Alt, 2021). Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι, στη συγκεκριμένη περιοχή βρέθηκαν πολλά βιομηχανικά λύματα από εμπορικές εταιρίες, καθώς και συχνές αλλαγές καιρικών συνθηκών και φαινομένων (Μαστρογιάννη, 2020). Το έργο *Spiral Jetty* βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με τα φυσικά φαινόμενα και τις αλλαγές αυτές που προκύπτουν από τις διάφορες περιβαλλοντικές συνθήκες (Shapiro, 2019).

πιν.1. Robert Smithson, *Spiral Jetty*, 1970

Σημαντικό γεγονός στη ζωή του Robert Smithson στάθηκε η γνωριμία και συνεργασία με άλλους καλλιτέχνες της *Land Art*, οι οποίοι εγκατέλειψαν τις πόλεις των Ηνωμένων Πολιτειών, με σκοπό την αναζήτηση ζωής και εργασίας σε τοποθεσίες κοντά στο φυσικό περιβάλλον. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους, ήταν να εναντιωθούν στο εμπόριο της τέχνης, μέσα από τη δέσμευση των έργων σε εσωτερικούς χώρους, όπως συνέβαινε συνήθως στα αστικά κέντρα με σκεπτικό το κέρδος. Αντίθετα, επέλεξαν να πειραματιστούν και να εφαρμόσουν τις καινοτόμες ιδέες τους, σύμφωνα με τις οποίες τα έργα τους πρέπει να κατέχουν θέση στο φυσικό περιβάλλον και να ενσωματώνονται με το τοπίο (Alt, 2021).

Άλλοι βασικοί εκπρόσωποι του κινήματος, όπως ο Robert Morris, ο Carl Andrew, ο Richard Serra, θεώρησαν ότι η καλλιτεχνική τους δράση μπορεί να σταθεί ως απάντηση στις σύγχρονες συνθήκες ζωής. Χαρακτηριστικά υποστήριξαν πως «οι προβληματισμοί της σύγχρονης τέχνης λειτουργούν ως ανάγκη λύσεων μέσα στο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της πόλης» (Causey 1998, σ. 171). Επιπλέον, ένα ακόμα σημαντικό έργο τέχνης από τον Robert Smithson ήταν το έργο *Broken Circle - Spiral Hill*, κατασκευής του 1971 (πιν.2). Δημιουργήθηκε σε λατομείο άμμου στο Έμεν της Ολλανδίας. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημιουργίας του αποτελεί ο ογκόλιθος που τοποθετήθηκε στο κέντρο μια στρογγυλεμένης κατασκευής που

περιτριγυρίζονταν από άμμο. Αξίζει να σημειωθεί, ότι γύρω από τον ογκόλιθο δημιουργήθηκαν δυο κανάλια νερού που έμοιαζαν να απεικονίζουν το σύμβολο, του καλού και του κακού, *Ying-Yang* (Alt, 2021).

Το *Broken Circle - Spiral Hill*, παρομοιάζεται με το δημοφιλές έργο τέχνης «*Πύργος της Βαβέλ*». Ωστόσο, το έργο ενώ ήταν γνωστό πως θα χαθεί μέσα από την πάροδο του χρόνου, έχει συντηρηθεί ως αρχική εικόνα (Kastner & Wallis, 2005, σ. 60). Η Nancy Holt, γνωστή ως σύζυγος του Robert Smithson, είναι μια ακόμα καλλιτέχνης της *Land Art*, με ένα από τα έργα της να αποτελεί το *Sun Tunnels* (πιν.3). Το έργο αυτό αξιοποιήθηκε από το σύζυγο της ώστε να δημιουργήσει το γνωστό έργο *Broken Circle-Spiral Hill* (Alt, 2021).

πιν.2. Robert Smithson, *Broken Circle Spiral Hill*, 1971

πιν.3. Nancy Holt, *Sun Tunnels*, 1976

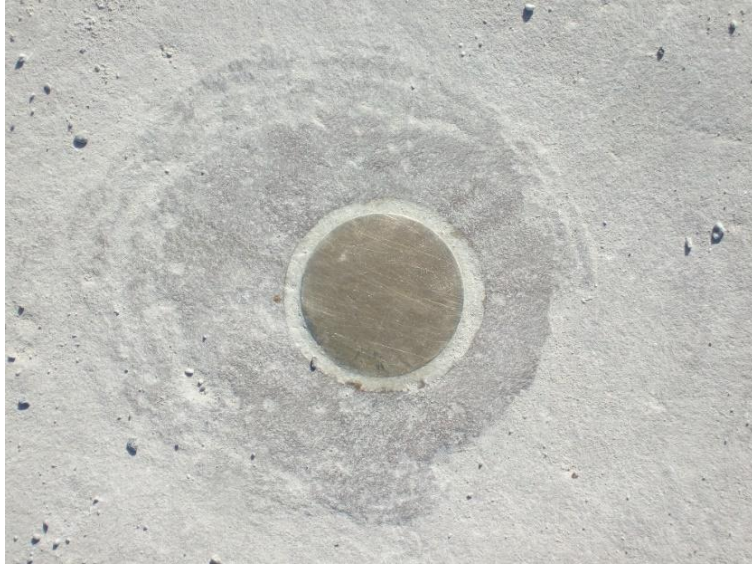
Ο Robinson, ένας ακόμα καλλιτέχνης του κινήματος, σε συνεργασία με τον Peter Joseph το 1969, επέλεξαν να αποτυπώσουν γραπτά την αντίδρασή τους απέναντι στη τέχνη και την εμπορευματοποίησή της. Σε μια εξωτερική έκθεση η οποία συγκροτήθηκε στα πλαίσια της *Land Art*, υπήρξε παρουσίαση έργων και το γραπτό δοκίμιο με τίτλο *Outside the Gallery System*. Χαρακτηριστικά, με αφορμή τη συνεργασία των δυο καλλιτεχνών και την ενεργό δραστηριότητα με το κίνημα της *Land Art* αναφέρθηκε, «πως δεν θα έπρεπε να είναι απλώς μια τελευταία μόδα του κόσμου της τέχνης, αλλά μια γέφυρα στον πραγματικό κόσμο» (Smith, 2015, σ. 289). Ο καλλιτέχνης Robinson με τη δημιουργία ενός χάρτη εμβαθύνει στην αλληλεπίδραση του τόπου με την τέχνη. Ο χάρτης αποτελεί το εργαλείο, με το οποίο επιτρέπει στο θεατή να ανακαλύψει τον τόπο και παράλληλα να έρθει σε επαφή με θέματα τέχνης.

Ο Walter Joseph De Maria ένας από τους δημοφιλέστερους Αμερικανούς καλλιτέχνες της περιόδου δημιούργησε το 1977, ένα έργο με τίτλο *Lightning Field* (πιν.4), το οποίο τοποθετήθηκε σε έρημο του Μεξικού. Για την κατασκευή του αξιοποίησε υλικά, όπως χαλύβδινους στύλους, ώστε να προκύψει ένα έργο το οποίο ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τις καταιγίδες της περιοχής (Alt, 2021). Η επιλογή της περιοχής ώστε να εφαρμοστεί το έργο δεν ήταν τυχαία, καθώς η τοποθεσία είναι γνωστή για τη μεγάλη συχνότητα καταιγίδων και κεραυνών (Takas, n.d.). Ο Walter de Maria στη δεκαετία του 1970, έδινε ιδιαίτερη σημασία στην ύλη της γης και τη σημασία που

έχουν τα φυσικά στοιχεία της φύσης, μέσα από τα έργα του. Επιπλέον, το έργο του με τίτλο *The Vertical Earth Kilometer* (πιν.5), αποτελεί ένα ακόμα γνωστό έργο, στο οποίο η ίδια η γη αποτελεί το βασικό υλικό (Τακας, n.d.). Ο γνωστός καλλιτέχνης όταν ήρθε σε βαθύτερη επαφή με τη φύση και το περιβάλλον, είχε την πρωτοποριακή ιδέα να δημιουργήσει σε γκαλερί του Μονάχου, ένα δωμάτιο το οποίο θα είναι γεμάτο με χώμα (πιν.6). Η δημιουργία ενός τέτοιου εσωτερικού χώρου ενεργοποιούσε τις αισθήσεις του κοινού, καθώς τα χρώματα του χώματος και οι λευκοί εσωτερικοί χώροι της γκαλερί, επέτρεπαν αισθησιακές εμπειρίες (Μαστρογιάννη, 2020). Αργότερα, ο Walter Joseph De Maria δημιούργησε άλλα γλυπτά έργα, τα οποία επέτρεπαν τη διάδραση και αλληλεπίδραση του θεατή με τα έργα αυτά.

πιν.4. Walter de Maria, *The Lightning Field*, 1977

πιν.5. Walter De Maria, The Vertical Earth Kilometer, 1977

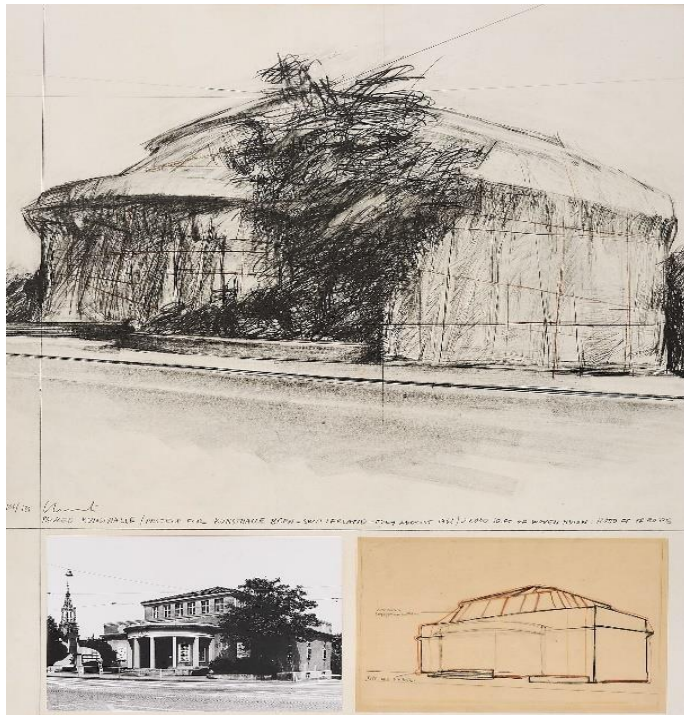
πιν.6. Walter De Maria, Earth Room, 1971

Μια ακόμη σημαντική προσωπικότητα που υποστήριξε θερμά τη φύση και την οικολογία, ήταν ο Joseph Beuys. Ο καλλιτέχνης διαφωνούσε με τη δημόσια έκθεση των έργων και τη χαρακτήριζε «αισθητική περιβαλλοντική ρύπανση» (Σταθοπούλου & Πολυχρονάτου, 2009). Το έργο που σημάδεψε την καλλιτεχνική του δράση ήταν οι επτά χιλιάδες βελανιδιές. Η δράση ξεκίνησε τη χρονιά του 1982 και ολοκληρώθηκε μετά το θάνατο του καλλιτέχνη. Το έργο πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της *Documenta 7*, μια από τις πιο γνωστές διεθνείς εκθέσεις τέχνης της Γερμανίας, όπου φυτεύτηκαν οι επτά χιλιάδες βελανιδιές και ενίσχυαν με μηνύματα την οικολογική συνείδηση (Σταθοπούλου & Πολυχρονάτου, 2009, σ. 391). Επιπρόσθετα, το 1980, η Agnes Denes ξεχώρισε με την κινηματική διάθεση *Land Art* και αξιοποίησε έτσι μια αστική περιοχή της Νέας Υόρκης. Αναλυτικότερα, εντόπισε περιοχές που είχαν κατακλειστεί με ουρανοξύστες και βρήκε στρέμματα, για να καλλιεργήσει και να φυτέψει σιτηρά. Σκοπός της κίνησης αυτής ήταν να μοιράσει τα δημητριακά στον πληθυσμό που είχε οικονομικά προβλήματα (Alt, 2021). Στα επόμενα δύο χρόνια, ξεκίνησε να δημιουργεί το επόμενο δημοφιλές έργο της, το *Tree Mountain* (πιν.7). Το έργο αυτό στόχευε στη φύτευση δέκα χιλιάδων δέντρων που θα αξιοποιούσε μια πολύ μεγάλη έκταση γης, για το σκοπό αυτό. Τα δέντρα που επιλέχθηκαν, ήταν ένα υπό εξαφάνιση είδος, τα *ασημένια έλατα*. Αυτά ήταν δέντρα που άντεχαν στην πάροδο του χρόνου. Το συγκεκριμένο έργο αποτέλεσε ένα από τα πρώτα έργα περιβαλλοντικής τέχνης, το οποίο αναγνωρίστηκε από τα περιβαλλοντικά προγράμματα (UNEP), ως μια πρωτοβουλία που συνέβαλε στην εξάλειψη ενός περιβαλλοντικού προβλήματος (Σταθοπούλου & Πολυχρονάτου, 2009, σ. 389).

πιν.7. Agnes Denes, Tree Mountain, 1982

Ένας από τους γνωστότερους καλλιτέχνες του κινήματος της *Land Art* ήταν ο Christo. Το όνομα και η φήμη του καλλιτέχνη έχει συνδεθεί με τη γνωστή τεχνική του περιτυλίγματος (Μαστρογιάννη 2020, σ. 118). Ο Christo σχεδίασε το μουσείο τέχνης στη Βέρνη το 1968, το οποίο αποτέλεσε και την πρώτη του δημιουργία, με τίτλο *Wrapped Kunstahalle* (πιν.8). Είναι σημαντικό να αναφερθεί, πως η τεχνική του περιτυλίγματος χρησιμοποιήθηκε και σε άλλα έργα του. Επιπλέον, ο καλλιτέχνης εμπνευσμένος από το φυσικό περιβάλλον για την κατασκευή έργων τέχνης, χρειάστηκε τη δημόσια και ιδιωτική υποστήριξη διάφορων οργανισμών, γιατί πολλά από τα έργα του, απαιτούσαν τεράστια χρηματικά ποσά. Οι σχεδιασμοί και η εμφάνιση των έργων του ήταν πάντα εντυπωσιακά για το κοινό που τον ακολουθούσε (Μαστρογιάννη, 2020, σ. 119). Αργότερα, εφάρμοσε την τεχνική του περιτυλίγματος σε μια άλλη καλλιτεχνική του δημιουργία, που υλοποιήθηκε σε έντεκα μικρές νησίδες στο Μiami στην περιοχή Biscayne Bay. Πιο συγκεκριμένα, περικύκλωσε με ροζ ύφασμα τα έντεκα νησιά, τα οποία έμοιαζαν με μεγάλα νούφαρα και το έργο ονομάστηκε *Surrounded Islands* (πιν.9) (Μαστρογιάννη, 2020, σ. 121).

πιν.8. Christo and Jeanne - Claude, Wrapped – Kunsthalle

πιν.9. Christo and Jeanne- Claude, Surrounded Islands,1983

Η Maya Lin είναι άλλη μια περίφημη καλλιτέχνης στη σύγχρονη τέχνη και γλυπτική. Τα έργα τέχνης που δημιουργεί επιλέγει να αφορούν κοινωνικά, ιστορικά και περιβαλλοντικά θέματα. Χαρακτηριστικά, με το έργο της *Ghost Forest*, (πιν.10) επιδεικνύει ένα δάσος χωρίς πράσινα δέντρα, εστιάζοντας στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και στο πιθανό δραματικό μέλλον των δασών. Η Maya Lin φιλοτέχνησε άλλο ένα πολύ δυναμικό έργο, που σχετίζεται άμεσα με την ιδεολογία της *Land Art*, το *Storm King Wave Field* (πιν.11) στην Νέα Υόρκη. Το έργο αυτό αποτελεί μια ψευδαίσθηση εικόνας πράσινων κυμάτων, τα οποία δημιουργούν αίσθηση θάλασσας από χορτάρι (Alt, 2021). Πρόκειται για αυτοφυή χόρτα, τα οποία έχουν τη μορφή κυμάτων, με λειτουργικό σκοπό τη μείωση της διάβρωσης του εδάφους.

πιν.10. Maya Lin, *Ghost Forest*

πιν.11. Maya Lyn, Storm King Wave Field

Ο Andy Goldsworthy είναι ένας ακόμα από τους γνωστούς καλλιτέχνες της *Land Art*, που δημιούργησε έργα τέχνης αξιοποιώντας υλικά της φύσης. Ένα πολύ χαρακτηριστικό έργο του αποτελεί το *Rowan Leaves Hole* (πιν.12), όπου απεικονίζεται μέσα από φύλλα, ένα κύκλος ζωής που παρατηρείται στη φύση. Ο καλλιτέχνης αναδεικνύει με το έργο του, τη φυσική αλλαγή μέσα από την πάροδο του χρόνου και εστιάζει στην αλληλεπίδραση της τέχνης με το περιβάλλον.

Ο Andy Goldsworthy δημιουργεί έργα τέχνης, κυρίως με εφήμερη ιδιότητα στη φύση, όμως πέντε από τα έργα του αποτελούν έργα μεγάλων διαστάσεων και μεγαλύτερης χρονικής διάρκειας. Χάρη σε αυτό, ο καλλιτέχνης ξεχωρίζει τον εαυτό του ως δύο καλλιτέχνες, όπου ο ένας ασχολείται με παροδικά έργα τέχνης και ο άλλος με έργα διαχρονικά. Ως κύριο χαρακτηριστικό αυτής της διάκρισης θεωρείται η διαφορετικότητα στη σχεδίαση και υλοποίηση των έργων του. Στα εφήμερα έργα η δημιουργία συμβαίνει αυθόρμητα και με τη χρήση λίγων εργαλείων. Αντίθετα, η υλοποίηση των έργων μεγάλης χρονικής διάρκειας περιέχει κατάλληλους σχεδιασμούς, καλύτερη οργάνωση και περισσότερα εργαλεία (Πολυχρονάτου, 2007).

πιν.12. Andy Goldsworthy, Rowan Leaves and Hole, 1987

Στο διάστημα που μεσολαβεί πριν την εμφάνιση της *Land Art*, οι καλλιτέχνες φαίνεται να μην υπολογίζουν την αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος. Ο Michael Heizer και ο Walter de Maria ήταν από του πρώτους, που εκμεταλλεύτηκαν φυσικούς χώρους για να δημιουργήσουν γλυπτά έργα τέχνης. Πιο συγκεκριμένα, ο Michael Heizer αξιοποίησε φυσικούς τόπους, όπως ερήμους των δυτικών Η.Π.Α με σκοπό την επίτευξη εφήμερων και δημοφιλών κατασκευών. Το καλλιτεχνικό κοινό προκειμένου να θαυμάσει έργα τέχνης, τα οποία ήταν σε μακρινές περιοχές από τις πόλεις, διέσχισε μεγάλες αποστάσεις (Πολυχρονάτου, 2007). Ο Michael Heizer δημιουργεί δυναμικές σχέσεις μεταξύ των διαστάσεων του χρόνου και του τόπου με τα έργα τέχνης του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δημιουργία έργων σε ερημικές περιοχές, τα οποία μέσα από το πέρασμα του χρόνου αλλάζουν μορφή, εντάσσουν στοιχεία της φύσης και εντάσσονται σε αυτή. Έτσι ο χρόνος όπως προσεγγίζεται από τον άνθρωπο, διαφοροποιείται αισθητά απέναντι στο μεγαλείο της φύσης (Kastner & Wallis, 2005 , σ. 52)

Συμπερασματικά, η *Land Art* αποτελεί ένα μέσο επικοινωνίας και έκφρασης για θέματα που απασχολούν τον άνθρωπο, την κοινωνία και το φυσικό περιβάλλον. Τα καλλιτεχνικά έργα προβληματίζουν σχετικά με τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής

και τις συνθήκες που επηρεάζουν το περιβάλλον και τελικά διαμορφώνουν την αισθητική των έργων. Οι επιρροές που έχουν οι καλλιτέχνες του κινήματος, συχνά έχουν αντίκτυπο στα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα της εποχής. Το κίνημα της *Land Art* και η δράση των καλλιτεχνών από τότε έως και σήμερα, φαίνεται να είναι μέσο επικοινωνίας, μέσο παρακίνησης και εκπαιδευτικό εργαλείο για την περιβαλλοντική εκπαίδευση και τέχνη.

2.3. Η Επίδραση του Κλίματος, του Χρόνου και του Χώρου στην *Land Art*

Το κλίμα έχει καθοριστικό ρόλο για τον άνθρωπο, καθώς διαμορφώνει τις συνθήκες ζωής του, τη διατροφή, τη διαμονή και τις δραστηριότητές του. Η επιβίωση των ανθρώπων στη γη, άλλοτε υπήρξε ευνοϊκή, ενώ κάποιες φορές οι άνθρωποι δεν κατάφεραν να αντέξουν τις συνθήκες και τα αποτελέσματα των φυσικών φαινομένων και έτσι αφανίστηκαν ανθρώπινες κοινωνίες (Μελάς et al., 2000). Η *Land Art* στην καλλιτεχνική δράση της συμπεριλαμβάνει το ρόλο, την αξία του κλίματος και των φυσικών φαινομένων. Οι καλλιτέχνες της *Land Art* παράγουν έργα τέχνης, δημιουργώντας αρχικά συνθήκες αρμονίας μεταξύ του έργου και του περιβάλλοντος. Όμως τα καιρικά φαινόμενα και οι συνθήκες παρεμβαίνουν στο έργο, το αλλάζουν, χαρίζοντάς του νέα εικόνα.

Οι καλλιτέχνες μέσα από την κινηματική και καλλιτεχνική τους δράση φαίνεται να έχουν αναλογιστεί το ρόλο και τη θέση τους μέσα στο περιβάλλον. Οι ίδιοι πρόσθεσαν αξία στην έννοια του χρόνου και συμπεριέλαβαν τη διάσταση αυτή ως κόμματι της δημιουργικής διαδικασίας τους. Πιο συγκεκριμένα, η διατήρηση της αρχικής μορφής στα έργα τέχνης, μέσα στο πέρασμα των χρόνων, αποτελεί κομμάτι πολιτισμικής κληρονομιάς. Αντίθετα, στη *Land Art*, ο καλλιτέχνης οφείλει να κατανοήσει τις φυσικές κλιματικές αλλαγές που υπάρχουν ως αναπόσπαστο μέρος του φυσικού περιβάλλοντος. Μέσα από τις αλλαγές του κλίματος δημιουργούνται αλλαγές στη φύση, με αποτέλεσμα οι καλλιτέχνες να αναπροσδιορίζουν το ρόλο, τη θέση και την ύπαρξή τους (Πολυχρονάτου, 2007). Συμπληρωματικά, η επαφή με τη φύση δημιουργεί μια συνομιλία μεταξύ του φυσικού, του εφήμερου και της μεταβλητότητας του κάθε υλικού. Η δημιουργία ενός έργου ξεκινά με την επιλογή του

υλικού από τον καλλιτέχνη (χώμα, χορτάρι, νερό) και στη συνέχεια, αυτός το διαμορφώνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να λάβει μια συγκεκριμένη δόμη (επανάληψη, τύλιγμα, σχήμα). Έπειτα, το κάθε έργο, αφού έχει λάβει τα πρώτα χαρακτηριστικά της δημιουργίας του, αφήνεται ελεύθερο στις αλλαγές των καιρικών συνθηκών και φαινομένων, που προσθέτουν άλλα χαρακτηριστικά στο έργο. Έτσι, η καλλιτεχνική διαδικασία συμπεριλαμβάνει την αξιοποίηση του φυσικού υλικού και τη δημιουργία μιας νέας μορφής. (Πολυχρονάτου, 2007).

Η *Land Art* με την εφήμερη εικόνα που περιέχουν τα έργα της, δίνει τη δυνατότητα στη βιωματική αντίληψη του θεατή προς τη φύση. Μέσα από την παρατήρηση και το βίωμα γίνεται σαφέστερη η διάσταση του χρόνου, θέτοντας η ίδια η φύση όρια, παρά ο άνθρωπος. Η *Land Art* εντάσσει τις διαστάσεις του χώρου και του χρόνου μέσα στην καλλιτεχνική δράση, προτρέποντας τον παρατηρητή να δημιουργήσει νέες προσωπικές εμπειρίες και εικόνες από τα φυσικά ερεθίσματα. Σήμερα, η αξιοποίηση του φωτογραφικού υλικού με την αναπαράσταση των έργων είναι χρήσιμο εργαλείο γνωριμίας για όσα έργα πλέον δεν υπάρχουν, ή έχουν αλλάξει μέσα στο χρόνο (Πολυχρονάτου, 2007).

2.4. Land Art και Εκπαίδευση

Η μάθηση και η εκπαίδευση στο φυσικό περιβάλλον μπορεί να χαρακτηριστούν ως «*Τέχνη στη Φύση*», «*Τέχνη του Κόσμου*», «*Περιβαλλοντική Τέχνη*» ή «*Τέχνη της Γης*». Όλες οι παραπάνω ερμηνείες, αφορούν το φυσικό περιβάλλον και τη συνειδητή και οικολογική σκέψη και σχέση του ανθρώπου προς τη φύση (Stathoroulou, 1997. Krug, 1997. Mantere, 1992). Συνεπώς, η *Land Art* αποτελεί ένα αναπόσπαστο μέρος της καλλιτεχνικής αγωγής και περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (Stathoroulou, 1997). Μέσα από αυτή, διεκπεραιώνονται δράσεις κατά τις οποίες παράγεται τέχνη και οικολογικός τρόπος σκέψης. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η έμπνευση καλλιτεχνικών δημιουργιών προκύπτει μέσα από τα διάφορα τοπία που υπάρχουν στο περιβάλλον. Βασικό χαρακτηριστικό της αποτελεί η αξιοποίηση της φύσης ως υλικό για δημιουργία (Zencirci, 2022).

Το περιβάλλον ως χώρος αξιοποίησης υλικού αποτελεί μια τοποθεσία με ποίκιλα ερεθίσματα που ενισχύει τη γνώση του μαθητή. Ο μαθητής μαθαίνει μέσα από το φυσικό περιβάλλον και την επεξεργασία υλικού, από μια αυθόρμητη παρά προκαθορισμένη διαδικασία. Σύμφωνα με τον Τρίμη (2005), είναι σημαντικό η εκπαιδευτική διαδικασία να μην περιορίζεται αλλά να συνδέει κοινωνικό-πολιτικά περιβάλλοντα με το χώρο του σχολείου. Χαρακτηριστικά, ο Γερμανός (2001) επισημαίνει την αξία του χώρου στην εκπαιδευτική διαδικασία και τις δυνατότητες που προκύπτουν όταν ο χώρος ξεπερνά τα όρια του σχολείου και διευρύνεται στο χώρο της πόλης ή της υπαίθρου.

Η σχέση χώρου και έργου φαίνεται να κατέχει σημαντικό ρόλο στην καλλιτεχνική και περιβαλλοντική εκπαίδευση. Η δημιουργία έργου στην εκπαίδευση επιτρέπει στον μαθητή να παρατηρήσει, να σκεφτεί και να προβληματιστεί, με αποτέλεσμα να αποκτήσει γνώση. Επιπλέον, η σχέση τόπου και έργου καθώς και οι αλλαγές που παρατηρούνται ωθούν στη δημιουργία νέων αντιλήψεων, που σχετίζονται με σημαντικές αξίες και έννοιες όπως, «ιδιοκτησίας», «ευθύνης», «δράσης», «βιωσιμότητας» (Shiell, 2016). Μέσα από μελέτες περίπτωσης που δημοσιεύτηκαν συμπεραίνεται, πως η αλληλεπίδραση που προκύπτει μεταξύ του έργου τέχνης και του τόπου, προκαλεί ένα πεδίο μάθησης στον μαθητή, που αποσκοπεί στην περιβαλλοντική και καλλιτεχνική σκέψη (Shiell, 2016).

Με το πέρασμα των αιώνων, έχει παρατηρηθεί ότι οι άνθρωποι που ασχολήθηκαν με την τέχνη κινητοποιήθηκαν κυρίως από τη φύση και το περιβάλλον τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η παλαιολιθική εποχή, όπου η τέχνη αποτυπώθηκε μέσα στα σπήλαια με αναπαραστάσεις από την ίδια τη ζωή και τη φύση (Lankford, 1997). Σήμερα, πολλοί επιστήμονες και φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι το περιβάλλον, η φύση, τα φυσικά φαινόμενα και τα δάση εξακολουθούν να αποτελούν το μέσο για να εμπνευστεί ο κάθε άνθρωπος και ο κάθε καλλιτέχνης. Πιο συγκεκριμένα, το παιδί - μαθητής αντλεί πληροφορίες από το φυσικό περιβάλλον και την καθημερινότητα του, τις επεξεργάζεται και μέσα από την κριτική και προσωπική του οπτική, δημιουργεί και έρχεται σε επαφή με την τέχνη (Charman, 1993).

Με τη χρήση του όρου «υλικά από τη φύση», εννοείται οποιοδήποτε υλικό συλλέγεται από το φυσικό περιβάλλον για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Τα χόρτα, τα φύλλα, τα άνθη, τα φρούτα νωπά ή αποξηραμένα, τα ξύλα και τα κλαδιά, το πριονίδι, το χώμα και οι καρποί των δέντρων, είναι μέρος των υλικών που συχνά χρησιμοποιούνται. Επιπλέον, η συλλογή υλικού από τα υδάτινα περιβάλλοντα όπως για παράδειγμα πέτρες, βότσαλα, κοχύλια, άμμος, ή λάσπη, από τη θάλασσα, τις λίμνες, ή τα ποτάμια κατατάσσεται στα φυσικά υλικά. Αντίθετα, τα υλικά που δεν προέρχονται αυτούσια από τη φύση, όπως είναι τα χάρτινα κουτιά, τα πλαστικά σκεύη και οι συσκευασίες από επαναχρησιμοποιημένα προϊόντα χαρακτηρίζονται «άχρηστο βιομηχανικό υλικό» (Μαγουλιώτης, 1989). Το συγκεκριμένο υλικό δεν αξιοποιείται στη *Land Art*, διότι δίνεται βαρύτητα στην αξιοποίηση και δημιουργία μέσω μόνο φυσικών υλικών.

2.5. Υπαίθρια Εκπαίδευση

Η ανάπτυξη συνειδήσεων για το περιβάλλον και τη φύση εξυπηρετείται καλύτερα όταν η εκπαίδευση και η μάθηση γίνονται στη φύση. Πράγματι, έχουν εφαρμοστεί εκπαιδευτικά μαθήματα σε υπαίθρια περιβάλλοντα, όπως αυλές, αγροί και δάση, κυρίως για τους μαθητές που έχουν περισσότερη επαφή με το αστικό περιβάλλον παρά με τη φύση (Kiewra & Veselack, 2016). Διάφορες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν για την υπαίθρια εκπαίδευση, έδειξαν πως αποτελεί ένα κατάλληλο εκπαιδευτικό πλαίσιο, όπου ο μαθητής αντιλαμβάνεται με εύκολο τρόπο έννοιες που αφορούν το φυσικό περιβάλλον (Erdogan, 2011). Επιπλέον, φάνηκε πως μέσα από την αλληλεπίδραση και την επαφή του παιδιού με τη φύση, αποκτάται το αίσθημα ευθύνης προς το περιβάλλον, ώστε το παιδί να λειτουργεί ενεργά, παίρνοντας πρωτοβουλίες και δίνοντας λύσεις σε προβληματισμούς (Yerkes & Haras, 1997).

Επιπρόσθετα, μέσα από έρευνες, έχουν γίνει γνωστές οι προϋποθέσεις των υπαίθριων χώρων ώστε να επιτευχθεί αποτελεσματικά η διδασκαλία. Πιο συγκεκριμένα, οι μεγάλοι σε έκταση χώροι, παρέχουν τη δυνατότητα για περισσότερα άτομα και περισσότερες επιλογές. Επιπλέον πιο αποτελεσματικοί είναι

οι χώροι που μπορούν να προσαρμοστούν ανάλογα με τις ανάγκες (Dennis et al., 2014). Η έρευνα που υλοποιήθηκε στη Μινεσότα «Nature Discovery Class» γνωστοποίησε ότι ένα κατάλληλα οργανωμένο περιβάλλον που παρέχει υλικά από τη φύση, ωθεί το μαθητή στο «δημιουργικό παιχνίδι» (Bohling et al., 2010).

Η συλλογή υλικού μπορεί να επιτευχθεί από το φυσικό περιβάλλον και την καθημερινή ζωή του ανθρώπου, που αποτελεί μια «ανεξάντλητη πηγή υλικού», τα οποία όταν χρησιμοποιηθούν κατάλληλα προκύπτουν έργα τέχνης (Τρίμη, 2005, σ. 556). Η αξιοποίηση υλικού μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία των μαθητών προσφέρει:

- Αισθητική Αναζήτηση, εξαιτίας των ποικίλων υλικών που μπορεί να χρησιμοποιήσει. Ανάλογα με το περιβάλλον του, μπορεί να αξιοποιεί υλικά με διαφορετικά χαρακτηριστικά.
- Εύκολη και άμεση δυνατότητα να πειραματιστεί με τα υλικά, χωρίς να απαιτούνται συγκεκριμένες δεξιότητες για την κατασκευή έργου.
- Οικονομία, καθώς το κάθε υλικό που προσφέρεται βρίσκεται στη φύση, χωρίς χρηματικό κόστος ή ελάχιστο κόστος.
- Αισθητηριακές και γνωστικές δεξιότητες σε σχέση με τα υλικά, γιατί ο μαθητής τα αναγνωρίζει μέσα από τις ποιοτικές διαφορές τους και μαθαίνει πληροφορίες για αυτά.

3. Κεφάλαιο: Η Σύνδεση του Κινήματος της Land Art με την Πολυπλοκότητα του Φαινομένου της Κλιματικής Αλλαγής

3.1. Κλιματική Αλλαγή και Land Art

Το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής είναι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που απασχολούν τον άνθρωπο εδώ και αρκετές δεκαετίες. Η κλιματική αλλαγή αφορά το πρόβλημα της αύξησης της θερμοκρασίας στον πλανήτη, με αποτέλεσμα την τήξη των πάγων, την αλλαγή των φυσικών φαινομένων, την αύξηση της στάθμης στη θάλασσα και τελικά τις επιπτώσεις στη διατροφή, την καθημερινότητα και την ποιότητα ζωής της χλωρίδας και της πανίδας του πλανήτη. Όλες αυτές οι αλλαγές σχετίζονται με τον άνθρωπό και τη στάση ζωής του τα τελευταία χρόνια, αφού το περιβάλλον και ο άνθρωπος είναι σε άμεση αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Είναι γεγονός πως το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής απασχολεί σε παγκόσμιο επίπεδο την ανθρωπότητα και απαιτεί τη δράση και τη συμμετοχή του κάθε ανθρώπου για τη μείωση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στο περιβάλλον (Αθανασίου κ.α., 2020).

Επιπλέον, η περιβαλλοντική κρίση εξακολουθεί να συντηρείται εφόσον ο τρόπος ζωής της κοινωνίας των ανθρώπων εξακολουθεί να βασίζεται σε φαινόμενα όπως αυτά του υπερκαταναλωτισμού, του οικονομικού ανταγωνισμού και της υπερεκμετάλευσης των πόρων. Είναι φανερό ότι ο άνθρωπος οφείλει να αλλάξει τον τρόπο που ζει και να αποκτήσει περιβαλλοντικά υπεύθυνη στάση ζωής, γιατί ο πλανήτης θα συνεχίσει να κατευθύνεται σε θλιβερά περιβαλλοντικά αποτελέσματα. Η συζήτηση και η ανάλυση των περιβαλλοντικών ζητημάτων δεν οδηγεί σε λύσεις, όσο η ανάγκη απόκτησης μιας «νέας ηθικής» που να αφορά την ποιοτική ζωή του ανθρώπου και την προστασία του περιβάλλοντος (Δαϊκόπουλος, 2011).

Η ραγδαία ανάπτυξη της κοινωνίας, η ανάγκη για υπερκαταναλωτισμό, η κατάχρηση της γης και η ανάγκη για ακραία εμπορευματοποίηση της παραγωγής, έδωσε αφορμή, μέσω του κινήματος της *Land Art*, σε γνωστούς καλλιτέχνες της, να αντιδράσουν και να μεταδώσουν με τον τρόπο τους, περιβαλλοντικά και κοινωνικά

μηνύματα. Τα έργα τέχνης πολλών καλλιτεχνών στόχευαν στην ανάδειξη της ομορφιάς της φύσης και της σύνδεσης του έργου τους με το τοπίο. Άλλοι καλλιτέχνες εστίασαν στις καταστροφικές επιπτώσεις των ανθρώπων ενεργειών απέναντι στη φύση. Μερικοί καλλιτέχνες με το έργο τους, είχαν εντάξει βιώσιμες μεθόδους και συστήματα που αναπτύσσουν και στηρίζουν το φυσικό περιβάλλον. Οι ιδέες γύρω από τα γλυπτά και τα έργα, φανερώνουν την ικανότητα της φύσης να εξελίσσεται, να μεταβάλλεται και να δημιουργεί εικόνες που προωθούν την εξέλιξη της ζωής. Το καλλιτεχνικό ρεύμα της *Land Art* συνδέθηκε με τη φύση, τον άνθρωπο, και το κλίμα, αποτυπώνοντας εύστοχα στην ιστορία της, ζητήματα που αφορούν την κλιματική αλλαγή.

3.2. Τα Περιβαλλοντικά Ζητήματα και η Πολυπλοκότητα αυτών μέσα από την Τέχνη

Είναι γεγονός πως ο άνθρωπος ζει σε μία πολύπλοκη πραγματικότητα, με περιβαλλοντικά ζητήματα που τον προβληματίζουν και απαιτούν την ενεργό δράση του (Elsawah et al., 2022). Σύμφωνα με τον Sterling (2004), ο άνθρωπος λαμβάνοντας υπόψιν του τη συστημική προσέγγιση, κατευθύνεται σε μια γενικότερη αλλαγή ως προς τον τρόπο σκέψης και στάσης ζωής. Για παράδειγμα, η συσχέτιση των διατροφικών συνηθειών του ανθρώπου με την περιβαλλοντική ρύπανση κατευθύνει σε ένα συστημικό τρόπο σκέψης, που βοηθά τον άνθρωπο σε αλλαγές συμπεριφορών. Τα περιβαλλοντικά ζητήματα είναι αρκετά πολύπλοκα, καθώς προέρχονται από την αλληλεπίδραση διαφορετικών συστημάτων που συνιστούν και την πραγματικότητα (Φλογαΐτη, 2011). Επιπρόσθετα, η κατανόηση των περιβαλλοντικών συστημάτων γίνεται σαφής, μέσα από το σύστημα της αειφορίας (Παπαβασιλείου, 2023). Η αειφορία αποτελείται από διαφορετικά συστήματα αλληλεξαρτώμενα μεταξύ τους, όπως την κοινωνία, την οικονομία, τον πολιτισμό και το περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Παπαβασιλείου (2023), η εκπαίδευση για την αειφορία είναι απαραίτητη, για να αντιμετωπιστούν ζητήματα που επείγουν. Σύμφωνα με τον Lankford (1997), η διαχείριση του περιβάλλοντος έχει τρεις διαστάσεις οι οποίες περιλαμβάνουν το «*ηθικό αίσθημα*» του καθενός, την «*ατομική*

ευθύνη» που αφορά την προσωπική δράση στο περιβάλλον και την κοινωνία, καθώς και την «ηθική δέσμευση», δηλαδή με ποιον τρόπο οι πράξεις του ανθρώπου κατευθύνουν τον ίδιο και το κοινωνικό σύνολο. Συμπληρωματικά, με τις αναφορές του Lankford (1997), τα περιβαλλοντικά και οικολογικά ζητήματα χάρη στην πολυπλοκότητά τους, είναι δύσκολο να προσεγγιστούν μέσα από την παραδοσιακή μάθηση, ενώ η εκπαίδευση μέσω της τέχνης είναι σημαντική βοήθεια στη βελτίωση και διατήρηση της οικολογίας (Lankford, 1997, σ. 47-53).

Η εκπαίδευση σε θέματα περιβαλλοντικού χαρακτήρα κρίνεται απαραίτητη στη ζωή του ανθρώπου, ώστε να διασφαλιστεί η ορθή διαχείριση του περιβάλλοντος και η προστασία του πλανήτη. Συμπληρωματικά, η προώθηση περιβαλλοντικών θεμάτων λαμβάνει πολλές φορές καλλιτεχνικό χαρακτήρα, καθώς η τέχνη είναι ένα μέσο παρέμβασης. Η ανάπτυξη της εννοιολογικής τέχνης, καθώς και η κινηματική δράση της περιόδου του 1960 της *Land Art*, συνέβαλλαν στον παρεμβατικό χαρακτήρα μέσω της τέχνης. Λαμβάνοντας υπόψιν του το κοινωνικό σύνολο ο καλλιτέχνης κατασκευάζει έργα με δημόσιο χαρακτήρα, που αντανακλούν στις ανάγκες του τόπου. Οι πρωτοποριακές αλλαγές στην προσέγγιση της σύγχρονης τέχνης αποδίδουν το καλλιτεχνικό έργο, μέσα από διάφορες μορφές τέχνης, όπως για παράδειγμα από το «*performance*», ξεπερνώντας παραδοσιακές αναπαραστάσεις. Η *performance* μεταδίδει την καλλιτεχνική δημιουργία με δρώμενα, σε ένα συγκεκριμένο και οριοθετημένο χρόνο και χώρο. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει συμβάλει στην αναπαράσταση έργων τέχνης μέσα από τη μορφή βίντεο και άλλων τεχνολογικών μέσων. Είναι φανερό, πως η επιστήμη της τέχνης συνδέεται με τις κοινωνικές επιστήμες, γιατί αναπτύσσει κοινωνικά ζητήματα, που αφορούν την κοινωνία και κατασκευάζουν νοήματα με βάση την «αντικειμενική πραγματικότητα» (Σβορώνου, 2008, σ. 6).

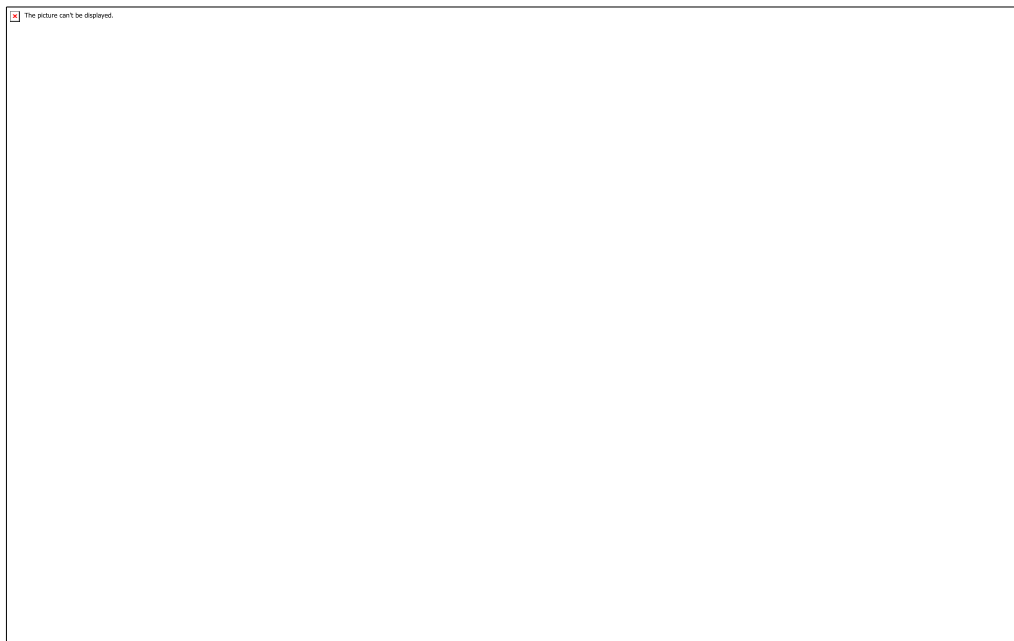
Ο άνθρωπος μέσα από την ανάγκη του να προβληματιστεί για κοινωνικά και περιβαλλοντικά θέματα, χρησιμοποιεί την τέχνη για να διαδώσει μηνύματα. Ιδιαίτερα, μετά το πέρασμα της κρίσιμης περιόδου του 1960-1970 για την τέχνη και την κοινωνία, ο καλλιτέχνης κατέχει πολλά νέα και διαφορετικά μέσα καλλιτεχνικής έκφρασης. Η περιβαλλοντική τέχνη προσεγγίζει θέματα που απασχολούν τον

άνθρωπο και τη φύση και ωθεί το κοινό να προβληματιστεί για πολύπλοκα θέματα που σχετίζονται με την ίδια τη ζωή.

3.3. Η Κοινωνική και Πολιτική Διάσταση της Περιβαλλοντικής Τέχνης και της Land Art

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η χρονολογική περίοδος του 1960, αποτελεί μια σημαντική περίοδος εξελίξεων. Το διάστημα αυτό υπάρχει ο πόλεμος στο Βιετνάμ, μια έντονη περίοδος αλλαγών και διεκδίκησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά σημαδεύεται και από τις δολοφονίες μεγάλων πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως ο Robert Kennedy και ο Luther King. Παράλληλα, η περίοδος εκείνη αποτέλεσε και σημείο αναφοράς για την εξέλιξη της τεχνολογίας, καθώς αυτή εισέρχεται και απόκτα διαφορετική αξία στη ζωή του ανθρώπου (Kastner, 2005, σ. 15). Μέσα σε ένα τόσο έντονο κλίμα εξελίξεων πολλοί καλλιτέχνες του κινήματος της *Land Art*, όπως οι Robert Morris, Michael Heizer, Robert Smithson και άλλοι, παρατηρούν τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και παίρνουν θέση μέσα από την καλλιτεχνική δράση τους (Kastner, 2005). Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, η σύγχρονη τέχνη προωθούσε καινούργιες ιδέες με σκοπό να διαμαρτυρηθεί στην εμπορευματοποίηση της σύγχρονης στάσης ζωής. Διάφοροι καλλιτέχνες της σύγχρονης τέχνης εστιάζουν στην καλλιτεχνική δημιουργία με σκοπό την παραγωγή νοημάτων και συμβολισμών. Το συγκεκριμένο καλλιτεχνικό ρεύμα ονομάστηκε αρχικά «κονσεπτουαλισμός», εμπνεόμενο από την αγγλική λέξη «*concept*» που υποστήριζε την προώθηση ιδεών και μηνυμάτων μέσα από τα έργα των καλλιτεχνών (Μαστρογιάννη, 2020). Ένας από τους καλλιτέχνες της εποχής ο Joseph Kosuth, ισχυρίστηκε ότι «*η φύση της τέχνης είναι νοητική, επειδή η τέχνη μπορεί να υπάρχει μέσα από την νόηση*» (Μαστρογιάννη, 2020, σ. 73). Μέσα από τη δράση του κινήματος του κονσεπτουαλισμού εμφανίστηκε και το κίνημα της *Land Art*, που στόχευε να διατηρήσει τις ιδέες των έργων τέχνης της, μέσα στο χρόνο και την αιωνιότητα. Οι καλλιτέχνες του κινήματος της *Land Art* αξιοποιούν τον εξωτερικό χώρο και ενσωματώνουν την τέχνη σε διάφορα τοπία, εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο την άρνηση να εγκλωβίσουν την τέχνη σε εσωτερικούς μουσειακούς χώρους και γκαλερί (Μαστρογιάννη, 2020).

Με αφορμή τον τρόπο ζωής του ανθρώπου στην καπιταλιστική κοινωνία, καλλιτέχνες άρχισαν να βρίσκουν κατάλληλες τοποθεσίες ώστε να δημιουργήσουν τέχνη και να παρέμβουν ιδεολογικά σε κοινωνικές συμπεριφορές. Ο χώρος αποτελούσε μια μορφή ιδιοκτησίας και εμπορευματοποίησης (Μαστρογιάννη, 2020). Έτσι η καλλιτεχνική αξιοποίησή του τοπίου αλλάζει τα χαρακτηριστικά του χώρου σε τέχνη. Το έργο *Running Fence* (πιν.12) από τους καλλιτέχνες Christo και Jeanne - Claude, αποτέλεσε ουσιαστικά μια τεχνητή κατασκευή φράγματος στα έτη 1972 – 1976, σε περιθωριοποιημένες περιοχές της Καλιφόρνια. Η διεκπεραίωση του έργου ήταν δύσκολη, όμως όταν ολοκληρώθηκε ήταν μια εντυπωσιακή κατασκευή, που διέσχιζε σαν το Σινικό τείχος μεγάλες εκτάσεις γης, έως τον Ειρηνικό ωκεανό (Μαστρογιάννη, 2020, σ. 120). Το έργο τέχνης του Christo δημιούργησε δύο αντίθετες οπτικές της κοινωνίας, καθώς από τη μία αντιπροσώπευε την καταναλωτική κοινωνία, η οποία χαρακτηρίζεται από εμπορευματοποιημένα προϊόντα και άχρηστα υλικά και από την άλλη πλευρά απεικόνιζε την ύπαρξη των παροδικών προϊόντων που προσδίδουν ομορφιά και δεν επιτρέπουν την καταστροφή (Μαστρογιάννη, 2020, σ. 120 - 121).

πιν.12, Christo και Jeanne – Claude, *Running Fence*

Πολλά από τα περιβαλλοντικά έργα τέχνης όπως αυτό του Christo εντάσσει εκτός από καλλιτεχνική αισθητική και κοινωνικό πολιτικά θέματα σκέψης. Με το πέρασμα των χρόνων, φαίνεται πως η τέχνη δίνει τη δυνατότητα να αναμεταδίδει κοινωνικά,

περιβαλλοντικά και πολιτικά στοιχεία της κάθε δεκαετίας. Ο υπερκαταναλωτισμός, η εμπορευματοποίηση και η εξουσία του ανθρώπου απέναντι στη φύση, αποτελούν κοινωνικοπολιτικά θέματα τα οποία αφορούν διαχρονικά τον άνθρωπο και το περιβάλλον.

3.4. Η Κοινωνική και Πολιτική Διάσταση της Περιβαλλοντικής Τέχνης και Land Art και η Αξιοποίηση της στην Εκπαίδευση

Οι περιβαλλοντικές αλλαγές αποτελούν ισχυρά φαινόμενα που επηρεάζουν την κοινωνική και πολιτική ζωή του ανθρώπου. Η περιβαλλοντική τέχνη και η *Land Art* προσεγγίζουν θέματα προστασίας και διαχείρισης του περιβάλλοντος ζητήματα εναρμόνισης της ανθρώπινης ύπαρξης στη φύση. Οι υποστηρικτές του κινήματος της *Land Art* στράφηκαν σε αυτού του είδους την τέχνη με αφορμή τις συνέπειες του υπερκαταναλωτισμού της τέχνης και την περιβαλλοντική ρύπανση διαφόρων τοπίων εξαιτίας της βιομηχανικής παρέμβασης και μόλυνσης. Επιπλέον, η ανακάλυψη νέας πολιτισμικής κληρονομιάς, καθώς και η προσωπική ανάγκη του κάθε καλλιτέχνη να στραφεί στη φύση και να παρέμβει καλλιτεχνικά μέσω αυτής, είναι λόγοι έκφρασης μέσω της *Land Art*. Η περιβαλλοντική τέχνη φανερώνει το κίνητρο για αλλαγή και δράση σε συνθήκες κοινωνικής, πολιτικής και περιβαλλοντικής ανασφάλειας. Οι καλλιτέχνες της *Land Art* στρέφονται γύρω από την τέχνη με μια διαφορετική οπτική, διαχειρίζονται το ρόλο της, τα υλικά της, τον τρόπο έκθεσης και αποθήκευσης των έργων της, καθώς και θέματα ηθικής (Μυλωνά, 2023). Η τέχνη πραγματεύεται στοιχεία που αφορούν τη βιώσιμη μορφή τέχνης, ώστε να τεθούν ζητήματα οικολογικού περιεχομένου και κοινωνικοπολιτικών μεταρρυθμίσεων προς όφελος της τέχνης και της φύσης (Μυλωνά, 2023).

Η εμπλοκή της τέχνης στη διαδικασία της μάθησης είναι πολύ σημαντική, ιδιαίτερα με βάση τα δεδομένα της σύγχρονης ζωής. Η τέχνη προωθεί τη βιώσιμη ανάπτυξη, αποτελεί εργαλείο ενημέρωσης και προετοιμάζει τον άνθρωπο συναισθηματικά και γνωστικά για το άγνωστο μέλλον. Πολύ σημαντική όπως αναφέρθηκε, φαίνεται να είναι η επίδραση της τέχνης στην ανάπτυξη δεξιοτήτων του μαθητή, όπως για παράδειγμα της ικανότητας της κριτικής σκέψης. Επιπλέον, η τέχνη μέσα στην

εκπαιδευτική διαδικασία δημιουργεί νέες μεθόδους διαχείρισης γνώσεων συμβάλλοντας στην ενεργό συμμετοχή και επίλυση κρίσιμων ζητημάτων (Ernstman et al., 2012). Επομένως, η μάθηση και η περιβαλλοντική τέχνη είναι δυνατό να προσφέρουν ενημέρωση, να προβληματίσουν και να παροτρύνουν το άτομο να δράσει πάνω σε σημαντικά θέματα που αφορούν το περιβάλλον και την κοινωνία.

Με βάση την Lowe (2000) η σχέση που προκύπτει μεταξύ της τέχνης και κοινωνίας φαίνεται να επιδρά θετικά στην καλλιέργεια αλληλεγγύης, στην ανάπτυξη της επικοινωνίας των ανθρώπων, της δημιουργίας σχέσεων και της συνομιλίας θεμάτων που αφορούν το κοινωνικό σύνολο. Η τέχνη αποτελεί ένα τρόπο έκφρασης και επικοινωνίας που ωθούν τον άνθρωπο στην ενεργό συμμετοχή και ενδυνάμωση (Braden & Mayo, 1999).

Πιο συγκεκριμένα, η περιβαλλοντική τέχνη εκφράζει τη σχέση αμοιβαιότητας ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και τη δράση του ανθρώπου. Η ανθρώπινη πράξη αναπόφευκτα αποτελεί μια θετική ή αρνητική συνέπεια στη φύση. Συνεπώς, η *Land Art* συνεχώς καθορίζεται από τη φυσική εξέλιξη της ζωής και τις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αλλαγές της κάθε περιόδου, οι οποίες επηρεάζουν το κάθε οικοσύστημα (Wallen & Lerner, 2004). Η παιδαγωγική που βασίζεται στην τέχνη του τοπίου, συμβάλλει στην οικολογική συνείδηση, μειώνοντας τις στερεοτυπικές ιδέες και απόψεις. Παράλληλα, έχει ερευνηθεί πως οι αισθητικές εικόνες που προκύπτουν από την έκφραση της τέχνης, έχουν αντίκτυπο στην επαφή ανθρώπου και φύσης, έτσι ώστε να κρίνεται απαραίτητη η καλλιτεχνική εκπαίδευση στους μαθητές (Garoiian, 1998).

3.5. Δημόσιοι Χώροι με Έργα Περιβαλλοντικής Τέχνης

Πολλοί καλλιτέχνες κατασκευάζουν έργα τέχνης σε υπαίθριους δημόσιους χώρους, στοχεύοντας να προσεγγίσουν την προσοχή των πολιτών και να ευαισθητοποιήσουν το κοινό για περιβαλλοντικά ζητήματα. Σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης και των Η.Π.Α έχουν διοργανωθεί δημόσιες εκθέσεις, περιβαλλοντικές και καλλιτεχνικές παρεμβάσεις, καθώς και φεστιβάλ τα οποία φιλοξένησαν πρωτοποριακά έργα, με

σκοπό να ενημερώσουν για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις και να προβληματίσουν το κοινωνικό σύνολο.

Πιο συγκεκριμένα το 2014, δύο καλλιτέχνες, ο Olafur Eliasson και ο Minik Rosing δημιούργησαν μια προσομοίωση με θέμα το λιώσιμο των πάγων, ώστε να προσεγγίσουν ένα σοβαρό θέμα της κλιματικής αλλαγής. Η διαδραστική αυτή εικόνα με τη συμβολή της τέχνης, αποτέλεσε κίνητρο για την ανάπτυξη περιβαλλοντικής συνείδησης των πολιτών. Ωστόσο ήταν ένα έργο με μεγάλο περιβαλλοντικό κόστος, λόγω του όγκου πάγου που χρειάστηκε να μεταφερθεί (Perovich, 2018). Δύο ακόμη δημόσια έργα περιβαλλοντικής τέχνης, είναι το έργο *Victory Gardens* (2008) και το έργο *Not a Cornfield* της Lauren Bon. Το πρώτο έργο αποτέλεσε μια δημιουργία με αστικούς κήπους στο Σαν Φρανσίσκο, αξιοποιώντας ιστορικές τοποθεσίες. Το έργο της Lauren Bon αφορούσε την εκμετάλλευση δημόσιων στρεμμάτων σε κεντρικά σημεία του Λος Άντζελες, για τη σπορά καλαμποκιού (Perovich, 2018). Επιπρόσθετα, δύο δημοφιλείς εκθέσεις τέχνης με θέματα οικολογικού και περιβαλλοντικού χαρακτήρα ήταν αυτή του *Ludwig Forum* (1999) στο Άαχεν, καθώς και η έκθεση με τίτλο *Groundworks* (2005). Η καλλιτέχνης Eve Andree Laramee στην καλλιτεχνική έκθεση του Άαχεν, αξιοποίησε φορτηγά ως μικρούς κήπους που μετακινούνταν και μετέφεραν οικολογικά μηνύματα. Στο κάτω μέρος του κάθε φορτηγού υπήρχε ο υπότιτλος «*Η πραγματικότητα πρέπει να υπερισχύει των δημόσιων σχέσεων. Η φύση δεν μπορεί να ξεγελαστεί*» (Miles, 2010 ,σ. 25).

Εκτός από τις δημόσιες παρεμβάσεις οργανώνονται περιβαλλοντικά φεστιβάλ σε διάφορα μέρη. Ένα από αυτά είναι το *φεστιβάλ των κίτρινων πεταλούδων του Meinung*, στην Ταιβάν, το οποίο είχε σχεδιαστεί με αφορμή τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις και προωθούσε την προστασία, την ορθή διαχείριση, την περιβαλλοντική εκπαίδευση και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων το φεστιβάλ των κίτρινων πεταλούδων έχει εστιάσει στην περιβαλλοντική τέχνη και μέσα από προγράμματα περιβαλλοντικού περιεχομένου, προωθεί την ενεργή δράση του ανθρώπου, την εκπαίδευση μέσω οικολογικής συνείδησης, τη δημόσια προς όλους τέχνη, καθώς και τη βιώσιμη ανάπτυξη στην κοινωνία. Το συγκεκριμένο φεστιβάλ εμβαθύνει και υποστηρίζει τη σύνδεση ανθρώπου, φύσης και τέχνης (Wang, 2023). Ένα ακόμα φεστιβάλ περιβαλλοντικής τέχνης το *Floating Land*

διοργανώθηκε από την τοπική διοίκηση της Νούσα στην Αυστραλία. Η έρευνα για το συγκεκριμένο φεστιβάλ φανερώνει τη διαφορετική στάση και συμπεριφορά των πολιτών του τόπου, μέσα από την επαφή τους με την τέχνη και τη φύση. Πράγματι, η περιβαλλοντική τέχνη είναι δυνατό να αξιοποιείται με τέτοιο τρόπο, που να ενθαρρύνει περιβαλλοντικές σκέψεις και δράσεις (Marks et al., 2016). Συμπληρωματικά, σε φεστιβάλ που διοργανώθηκε στο Παρίσι το 2015, παράλληλα της συνεδρίας των Ηνωμένων Εθνών, με θέμα την κλιματική αλλαγή, μεγάλο κοινό ανθρώπων ήρθε σε επαφή με μια μεγάλη ποικιλία έργων τέχνης. Το κοινό συμμετείχε σε έρευνα, που αφορούσε την ανθρώπινη ευθύνη στο θέμα της κλιματικής αλλαγής. Σε αυτό το φεστιβάλ συμμετείχε και η ομάδα διάσκεψης για την κλιματική αλλαγή (COP), με σκοπό την προώθηση της κοινωνικής ευαισθητοποίησης για το φυσικό περιβάλλον, με την παράλληλη επίδραση της τέχνης και τη σημασία της εκπαίδευσης (Erni & Melster, 2016).

Τα δημόσια εκθέματα, οι παρεμβάσεις και τα οργανωμένα περιβαλλοντικά φεστιβάλ φαίνεται πως έχουν θετική επίδραση στην ευαισθητοποίηση των πολιτών για το περιβάλλον και στην κατανόηση φυσικών φαινομένων. Η καλλιτεχνική δράση ενισχύει την ενημέρωση των πολιτών σε θέματα περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος, γιατί το κοινό ενώ εξερευνά ζητήματα τέχνης, λαμβάνει παράλληλα μηνύματα για προβληματισμό και περιβαλλοντική δράση.

B Μέρος: Δημιουργικό Μέρος – Έρευνα Δράση

4. Κεφάλαιο: Η Δημιουργία και Αξιοποίηση του Εκπαιδευτικού Υλικού και η Εκπαιδευτική Εφαρμογή

4.1. Σκοπός Δημιουργίας του Βιβλίου για την Περιβαλλοντική Τέχνη

Η δημιουργία παιδαγωγικού υλικού αποτελεί σημαντικό στοιχείο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς προάγει την κατανόηση εκπαιδευτικών θεμάτων. Το παιδαγωγικό υλικό δίνει τη δυνατότητα σε εκπαιδευτικούς, να προετοιμάσουν μια διδασκαλία με τέτοιο τρόπο, ώστε να βοηθήσει τους μαθητές να αντιληφθούν καλύτερα θέματα μάθησης, προσελκύοντας το ενδιαφέρον τους. Επιπλέον, η αξιοποίηση του υλικού στη διαδικασία της μάθησης, συμβάλλει στην ανάπτυξη γνωστικών δεξιοτήτων. Χαρακτηριστικά, κύριοι στόχοι της αξιοποίησης του παιδαγωγικού υλικού είναι η προώθηση της ενεργού συμμετοχής των μαθητών, καθώς και η ανάπτυξη του γνωστικού υπόβαθρου, πάνω στις εκάστοτε εκπαιδευτικές θεματικές. Επιπλέον, να αναφερθεί ότι το υλικό που διαμορφώνεται από κάθε εκπαιδευτικό, λαμβάνει υπόψιν του τα δεδομένα της διδασκαλίας και τις ανάγκες των μαθητών.

Η κεντρική ιδέα για τη δημιουργία του βιβλίου, ως παιδαγωγικό υλικό, ξεκίνησε με σκοπό τη βαθύτερη κατανόηση του κινήματος της *Land Art*. Η ιστορία του βιβλίου γράφτηκε ώστε να δημιουργήσει αφορμή για διάλογο, να γνωρίσει στους μαθητές, τις αιτίες για τις οποίες διαμορφώθηκε το κίνημα της *Land Art* και να αναδείξει τις αξίες της περιβαλλοντικής τέχνης, για την κοινωνία και το περιβάλλον. Το βιβλίο έχει διαδραστικά παιχνίδια που παροτρύνουν να αναπτυχθεί η περιβαλλοντική και καλλιτεχνική δράση από τους μαθητές. Το χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι η εικονογράφηση του από φυσικά και αποξηραμένα υλικά, τα οποία εμπνέουν, αυξάνουν την περιέργεια και έχουν στόχο να ενισχύσουν τις αισθητηριακές δεξιότητες των μαθητών.

Βασιζόμενο στη σύγχρονη τέχνη και ειδικότερα στο κίνημα της *Land Art*, το βιβλίο δίνει τη δυνατότητα σε μαθητές νηπιαγωγείου και μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, να επεξεργαστούν το υλικό του και να κατανοήσουν όσο το δυνατό καλύτερα, θέματα γύρω από τη δράση της *Land Art*. Επιπλέον, το βιβλίο μπορεί να

χρησιμοποιηθεί ως αφόρμηση, προκειμένου να διεξαχθούν οργανωμένες και ελεύθερες δραστηριότητες, να εμπνεύσουν το δάσκαλο και τους μαθητές για καλλιτεχνική εξερεύνηση και επικοινωνία.

Μια ολοκληρωμένη εκπαιδευτική αξιοποίηση προσφέρει τη δυνατότητα απόκτησης γνωστικών και μεταγνωστικών δεξιοτήτων, πνευματική ανάπτυξη και ψυχαγωγία με τη γνωριμία της περιβαλλοντικής τέχνης *Land Art*. Η δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού βασιζόμενο στο κίνημα της εφήμερης τέχνης στο περιβάλλον, πληροφορεί τους μαθητές για την αξία και το νόημα του κινήματος, για το πώς αναπτύχθηκε και τι αντίκτυπο έχει μέχρι σήμερα. Επιπλέον, μέσα από ένα εκπαιδευτικό βιβλίο το οποίο εμπεριέχει φυσικά υλικά και δραστηριότητες στη φύση, ο στόχος είναι να παροτρύνει τους μαθητές να αισθανθούν την αξία της τέχνης στη φύση και να συνδεθούν προσωπικά με αυτήν. Συμπληρωματικά, ένα τέτοιο βιβλίο είναι δυνατό να προωθήσει την έμπνευση και να αναδείξει τη δημιουργικότητα των μαθητών. Η γνωριμία έργων τέχνης μέσα από φυσικά υλικά είναι μια τεχνική που εντυπωσιάζει και εμπλουτίζει τη φαντασία των μαθητών. Η εξερεύνηση του φυσικού περιβάλλοντος συνδυαστικά με την καλλιτεχνική δημιουργία, μπορεί να επηρεάσει τη στάση ζωής των παιδιών, να ενισχύσει οικολογικές ευαισθησίες και να συμβάλλει θετικά στην ενεργό δράση ως υπευθύνων πολιτών.

Η γνωριμία με τη *Land Art* δημιουργεί σχέσεις μεταξύ τέχνης και περιβάλλοντος, έτσι ώστε οι μαθητές να συνειδητοποιήσουν πως η τέχνη είναι κομμάτι της φύσης, αλλά και πως μέσα από τη φύση προσεγγίζεται η τέχνη. Επιπροσθέτως, όπως αναφέρθηκε στα παραπάνω κεφάλαια, μέσα από τη δράση του κινήματος αναδεικνύονται πολύπλοκα περιβαλλοντικά και κοινωνικά θέματα που αφορούν την κλιματική αλλαγή και επηρεάζουν βαθύτατα τον άνθρωπο. Τέτοιου είδους θέματα είναι δύσκολα να κατανοήσουν σε βάθος οι μαθητές νηπιαγωγείου και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ο στόχος του βιβλίου είναι να μειώσει τις δυσκολίες αυτές μέσα από τη διάδραση και την επικοινωνία. Η περιβαλλοντική τέχνη σε συνδυασμό με την υπαίθρια εκπαίδευση δίνει κατ' επέκταση στους μαθητές ευκαιρίες, για υπαίθριες καλλιτεχνικές και περιβαλλοντικές εκθέσεις στην αυλή του σχολείου. Ταυτόχρονα, το βιβλίο ως εκπαιδευτικό υλικό παροτρύνει τέτοιες πρωτοβουλίες και στοχεύει στην

κριτική και καλλιτεχνική ανάπτυξη των μαθητών, που προκύπτει με τη γνωριμία του κινήματος, τα έργα του και τους καλλιτέχνες.

4.2. Σχεδιασμός του Βιβλίου για την Περιβαλλοντική Τέχνη – Land Art

Για το σχεδιασμό του εκπαιδευτικού υλικού, πρώτα συγκεντρώθηκαν και αξιολογήθηκαν οι σημαντικότερες πληροφορίες για το κίνημα της *Land Art* και της περιβαλλοντικής τέχνης. Κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού, κρίθηκε απαραίτητη η προσαρμογή του υλικού με ανάλογες παιδαγωγικές προσεγγίσεις έτσι ώστε να είναι δυνατή η κατανόηση, το ενδιαφέρον και η ενεργή συμμετοχή των μαθητών νηπιαγωγείου και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στους οποίους απευθύνεται. Στην συνέχεια, κρίθηκε απαραίτητη η οργάνωση των περιεχομένων ώστε να εξελιχθεί μια ιστορία με θέμα το κίνημα της *Land Art*, με τις ανάλογες δραστηριότητες για τους μαθητές. Η δημιουργία ενός τέτοιου υλικού στοχεύει στην υλοποίηση μιας εκπαιδευτικής δράσης για την περιβαλλοντική τέχνη και την κατάκτηση συγκεκριμένων στόχων.

4.2.1. Παιδαγωγική Προσέγγιση

Για τη δημιουργία του παιδαγωγικού υλικού και το σχεδιασμό των δραστηριοτήτων, αξιοποιήθηκαν βασικές ιδέες από τις θεωρίες μάθησης, όπως η «εμπειρική μάθηση» του Dewey, η «μάθηση μέσω ανακάλυψης» του Bruner, η «θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης» του Gardner καθώς και διδακτικές μέθοδοι με σκοπό την εκπαιδευτική τους εφαρμογή. Με βάση τη «γνωστική εποικοδομητική θεωρία» της μάθησης και τις αρχές της «ανακαλυπτικής μάθησης» του Bruner, οι μαθητές μέσω της εξερεύνησης ενισχύουν τη διαδικασία της μάθησης και κατανοούν καλύτερα εκπαιδευτικά θέματα. Η «ανακαλυπτική μάθηση» απορρίπτει τη στείρα αποστήθιση στην εκπαίδευση, προωθώντας την προσωπική ανακάλυψη του μαθητή για τον κόσμο, την αλήθεια και τη γνώση (Ozdem-Yilmaz & Bilican, 2020). Η επαφή των μαθητών με το κίνημα της σύγχρονης τέχνης της *Land Art* μέσα από το βιβλίο, ωθεί τον μαθητή να διεγείρει την

περιέργειά του, να ανακαλύψει τη γνώση, την πραγματικότητα γύρω από την τέχνη και να χρησιμοποιήσει την κριτική του σκέψη. Η γνώση ανακαλύπτεται, διότι δίνεται η δυνατότητα στον μαθητή να εξερευνήσει και να πειραματιστεί με το υλικό, να αξιοποιήσει τις αισθητηριακές του λειτουργίες και μέσα από την ιστορία του βιβλίου να ανακαλύψει το μήνυμα.

Οι απόψεις του Dewey για τη «βιωματική μάθηση» αφορούν την προσωπική εμπειρία του κάθε μαθητή, δηλαδή το κάθε ξεχωριστό βίωμά του, το οποίο διαφοροποιείται κάθε φορά ανάλογα με τις συνθήκες της εκπαίδευσης. Εναλλακτικά, η συγκεκριμένη διαδικασία μάθησης είναι γνωστή ως «μαθαίνω πράττοντας», η οποία περιλαμβάνει τέσσερα στάδια τα οποία περνάει ο μαθητής. Το στάδιο της «παρόρμησης», την «παρατήρηση» και τη «διαμόρφωση κρίσης» (Γεωργόπουλος, 2014, σ. 69-71). Το βιβλίο ως εργαλείο για την κατανόηση του κινήματος της σύγχρονης τέχνης, προωθεί τη συζήτηση, την παρατήρηση, τη διάδραση, τη σκέψη και τη δημιουργικότητα και βασίζεται στη δημιουργία ξεχωριστών βιωμάτων για τον κάθε μαθητή. Χαρακτηριστικά, το εκπαιδευτικό υλικό ωθεί το παιδί εφόσον ακούσει την αφήγηση, να εξερευνήσει το βιβλίο και να λάβει μέρος σε δημιουργικές δραστηριότητες. Με αυτόν τον τρόπο, ο μαθητής κατέχει ενεργό ρόλο, λαμβάνει πρωτοβουλίες και καλείται να δράσει ατομικά και ομαδικά. Πράγματι, η διδακτική διαδικασία βασιζόμενη στις αρχές της βιωματικής μάθησης, δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για συμμετοχή σε δραστηριότητες, σε ερευνητικές δράσεις, σε εργασία πεδίου, σε παρατήρηση και δημιουργικές κατασκευές κ.α. (Δεδούλη, 2002, σ. 147).

Η οργάνωση του συγκεκριμένου υλικού προωθεί το διάλογο και τη συζήτηση έπειτα από κάθε δραστηριότητα και είναι δυνατό να αξιοποιηθούν κατάλληλοι μέθοδοι, όπως αυτή της «επίλυσης προβλήματος». Πιο συγκεκριμένα, η μέθοδος «επίλυσης προβλήματος» στηρίζεται στις αρχές της βιωματικής μάθησης, μια μέθοδος που παροτρύνει τον μαθητή να εξερευνήσει, να σκεφτεί, να προβληματιστεί και έπειτα να δράσει με σκοπό την επίτευξη του στόχου. Επικεντρώνοντας, η αξιοποίηση της μεθόδου αυτής συμβάλλει στην ενεργοποίηση του ατόμου να δράσει με περιβαλλοντική ευαισθησία, κατανοώντας ζητήματα που αφορούν την προστασία του περιβάλλοντος (Vasconcelos, 2012).

Το βιβλίο και οι δραστηριότητες που περιέχει είναι κατάλληλα διαμορφωμένες με βάση την προσέγγιση της μάθησης «παιχνίδι». Η συγκεκριμένη προσέγγιση προωθεί την κατάκτηση γνωστικών δεξιοτήτων μέσω της διασκέδασης του μαθητή. Το παιχνίδι στοχεύει στην ψυχαγωγική δραστηριότητα μέσα στην εκπαίδευση, ενώ παράλληλα δημιουργεί το κατάλληλο πλαίσιο για ανακάλυψη και αλληλεπίδραση (Κοσσυβάκη, 2003). Στο υλικό που δημιουργήθηκε υπάρχουν οργανωμένες δραστηριότητες που βασίζονται στο παιχνίδι, ενεργοποιούν άμεσα το ενδιαφέρον του παιδιού και το ωθούν στο να αποκτήσει περιβαλλοντικές και καλλιτεχνικές ευαισθησίες. Το παιχνίδι προάγει τη γνώση των μαθητών σε θέματα του περιβάλλοντος και αναπτύσσει σημαντικές αξίες που αφορούν την προστασία και την κατάλληλη διαχείρισή του (Cutter – Mackenzie & Edwards, 2013).

Ο Gardner διατύπωσε επιπλέον τη «θεωρία της πολλαπλής νοημοσύνης» (Gardner, 1993) φανερώνοντας ότι οι τέχνες είναι δυνατό να συσχετιστούν με διαφορετικούς τρόπους σκέψης, όπως η χωρική σκέψη, η κινητική σκέψη κ.α. Η βάση αυτής της θεωρίας έδωσε το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα σε σχέση με τη σύνδεση που υπάρχει μεταξύ τέχνης και διανοητικών λειτουργιών. Για την επιλογή του υλικού λήφθηκε υπόψιν η συγκεκριμένη θεωρία, στοχεύοντας στην ανάπτυξη και το συνδυασμό της ποικιλίας των σκέψεων.

Συμπληρωματικά, είναι σημαντικό να αναφερθεί, πως σύμφωνα με τα διαθεματικά προγράμματα σπουδών, προκύπτει ότι η τέχνη αποτελεί πολλές φορές το ίδιο το διδακτικό υλικό, ενώ άλλες φορές το διδακτικό εργαλείο (Sotiropoulou - Zormpala, 2012). Η δημιουργία του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού υλικού βασιζόμενο στο κίνημα της σύγχρονης περιβαλλοντικής τέχνης, φαίνεται να αξιοποιεί και τις δύο προσεγγίσεις της τέχνης μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Πιο συγκεκριμένα, το βιβλίο μέσα από την εξιστόρηση της *Land Art* και ποικίλων θεμάτων γύρω από αυτή, αποτελεί εργαλείο προσέγγισης και παράλληλα διδακτικό αντικείμενο. Χαρακτηριστικά, η τέχνη λειτουργεί ως μέσο αλλά και ως ίδια διδακτική προσέγγιση μοιράζοντας ποικίλα εφόδια κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Συμπερασματικά, το βιβλίο βασιζόμενο στην περιβαλλοντική τέχνη, στο κίνημα της *Land Art* και στη γνωριμία της σύγχρονης τέχνης, διαμορφώνεται ως το μέσο, το

εργαλείο το οποίο θα οδηγήσει σε ανάπτυξη της σκέψης σε ψυχαγωγία, με τελικό στόχο το βίωμα και την ανακάλυψη της γνώσης.

4.2.2.Οργάνωση του Βιβλίου της Περιβαλλοντικής Τέχνης – Land Art

Η κεντρική ιδέα να δημιουργηθεί ένα βιβλίο βασιζόμενο στο κίνημα της *Land Art*, παρέχει τη δυνατότητα σε μαθητές να λάβουν πληροφορίες για την τέχνη της φύσης και τους προτρέπει να γνωρίσουν ένα σημαντικό κόμματι της σύγχρονης τέχνης. Η δομή του βιβλίου συμπεριλαμβάνει τα εξής μέρη: την εισαγωγή στη *Land Art*, τέσσερα έργα τέχνης και τους καλλιτέχνες τους και τέλος τις δραστηριότητες που θα γίνουν. Το περιεχόμενο του βιβλίου αποσκοπεί στη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού και διαδραστικού βιβλίου, που ελπίζει να εμπνεύσει μαθητές και εκπαιδευτικούς.

Αναλυτικότερα, το πρώτο μέρος ξεκινά με μια ιστορία αφήγησης της περιβαλλοντικής τέχνης, ως κίνημα διαμαρτυρίας. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της ιστορίας αναλύουν, πώς οι καλλιτέχνες της γης ξεκίνησαν τη δράση τους, πώς η τέχνη συνέβαλλε μέσα στη δράση τους και πώς επηρέασαν κοινωνικά, πολιτικά και περιβαλλοντικά ζητήματα των καλλιτεχνών, εκείνης της εποχής. Στη συνέχεια, το δεύτερο μέρος της δομής του βιβλίου στηρίζεται στη γνωριμία με τους καλλιτέχνες του κινήματος της *Land Art* και περιλαμβάνει εικονογραφήσεις, για τη γνωριμία και εξοικείωση με δημοφιλή έργα. Σε αυτό το σημείο, αναφέρονται στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους καλλιτέχνες, όπως πληροφορίες για κάποιο έργο τους, την τεχνική που συνήθιζαν να χρησιμοποιούν και τυχόν γνωστούς συνεργάτες τους. Παράλληλα, γίνεται αναφορά σε χρήσιμες πληροφορίες για τη *Land Art*, όπως το χρονικό διάστημα που αναπτύχθηκε και των όρων που είναι άμεσα συνδεδεμένοι με το κίνημα, όπως π.χ. της «εφήμερης τέχνης». Το τρίτο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει μερικές δραστηριότητες για τους μαθητές, που μπορούν να εφαρμοστούν διαδραστικά μέσα από το παιχνίδι.

Η προσπάθεια δημιουργίας του υλικού ξεκίνησε με τη σκέψη γνωριμίας με τη *Land Art*, με ευχάριστο και δημιουργικό τρόπο. Το μεθοδολογικό εργαλείο που αξιοποιείται για την κατανόηση των παραπάνω στόχων γίνεται μέσα από την παρατήρηση, καθώς

συμβαίνει κατά τη διάρκεια μιας βιωματικής διαδικασίας και μιας εκπαιδευτικής δράσης. Μέσω της παρατήρησης γίνονται φανερές οι στάσεις και συμπεριφορές των μαθητών. Πιο συγκεκριμένα, πραγματοποιείται μια «ημιδομημένη παρατήρηση», κατά τη διάρκεια της οποίας, ο ερευνητής έχει ενεργή συμμετοχή, αποκτούνται χρήσιμες πληροφορίες και καταγράφονται συζητήσεις με σχόλια των μαθητών. Στη δράση που έγινε, έλαβαν μέρος είκοσι μαθητές της ΄Γ δημοτικού από το Δημοτικό Σχολείο της Νέας Ιωνίας του Βόλου. Αναλυτικότερα, συμμετείχαν έντεκα αγόρια και εννιά κορίτσια. Οι μαθητές και οι μαθήτριες της ΄Γ δημοτικού χρησιμοποίησαν το υλικό και συμμετείχαν στις οργανωμένες δραστηριότητες του βιβλίου.

4.2.3. Βιβλίο Land Art

Τίτλος Βιβλίου: Land Art

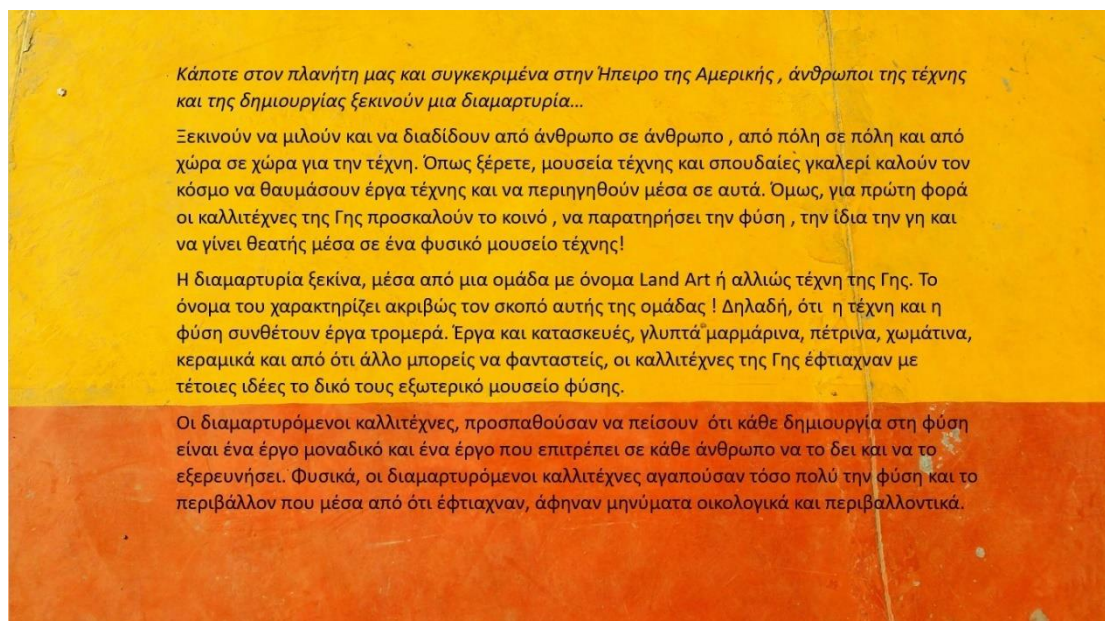
Κάποτε στον πλανήτη μας και συγκεκριμένα στην Ήπειρο της Αμερικής, άνθρωποι της τέχνης και της δημιουργίας ξεκινούν μια διαμαρτυρία.

Ξεκινούν να μιλούν και να διαδίδουν από άνθρωπο σε άνθρωπο, από πόλη σε πόλη και από χώρα σε χώρα για την τέχνη. Όπως ξέρετε, μουσεία τέχνης και σπουδαίες γκαλερί καλούν τον κόσμο να θαυμάσουν έργα τέχνης και να περιηγηθούν μέσα σε αυτά. Όμως, για πρώτη φορά οι καλλιτέχνες της Γης προσκαλούν το κοινό, να παρατηρήσει τη φύση, την ίδια τη γη και να γίνει θεατής μέσα σε ένα φυσικό μουσείο τέχνης!

Η διαμαρτυρία ξεκινά μέσα από μια ομάδα με όνομα *Land Art* ή αλλιώς τέχνη της Γης. Το όνομα του χαρακτηρίζει ακριβώς το σκοπό αυτής της ομάδας. Δηλαδή, ότι η τέχνη και η φύση συνθέτουν έργα τρομερά. Έργα και κατασκευές, γλυπτά μαρμάρια, πέτρινα, χωμάτινα, κεραμικά και από ότι άλλο μπορείς να φανταστείς, οι καλλιτέχνες της Γης έφτιαχναν με τέτοιες ιδέες το δικό τους εξωτερικό μουσείο φύσης.

Οι διαμαρτυρόμενοι καλλιτέχνες προσπάθησαν να πείσουν ότι κάθε δημιουργία στη φύση είναι ένα έργο μοναδικό και ένα έργο που επιτρέπει σε κάθε άνθρωπο να το δει και να το εξερευνήσει. Φυσικά, οι διαμαρτυρόμενοι καλλιτέχνες αγαπούσαν τόσο

πολύ τη φύση και το περιβάλλον που μέσα από ότι έφτιαχναν, άφηναν μηνύματα οικολογικά και περιβαλλοντικά.

Οι καλλιτέχνες παρατηρούσαν τον κόσμο γύρω τους, τη ζωή, τη φύση και έβλεπαν τον άνθρωπο να παραμελεί τη φύση και να μη τη σώζει. Εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πριν, όταν η γη άρχισε να αποκτάει μορφή, ο πρωτόγονος άνθρωπος πάτησε στα πόδια του, κοίταξε τη γη και άρχισε να μαθαίνει και να δημιουργεί μέσα από αυτή. Άνθρωποι απλοί καθημερινοί, γίνονταν καλλιτέχνες και δημιουργοί χαράζοντας και ζωγραφίζοντας οτιδήποτε υπήρχε γύρω τους. Ζωγράφιζαν τον άνθρωπο, σχήματα, τη θάλασσα, τον ήλιο. Ζωγράφιζαν με αγάπη και φροντίδα για τη φύση. Καθώς τα χρόνια περνούσαν ο άνθρωπος κατάφερε να φτιάξει μεγάλα και ξακουστά έργα, καλύβες, πυραμίδες, γιγάντια τοίχοι, σπίτια, καράβια και σιγά σιγά δημιούργησε μια καινούργια πραγματικότητα.

Μα τα χρόνια πέρασαν και ο άνθρωπος έγινε ακόμα μεγαλύτερος δημιουργός. Η τεχνολογία ήρθε στη ζωή του ανθρώπου και έφερε αλλαγές πολλές! Από τον τρόπο που ζει μέχρι τον τρόπο που σκέφτεται. Μα η μεγαλύτερη αλλαγή ήταν όταν ο άνθρωπος ξέχασε τη μητέρα φύση. Ο κόσμος έγινε πιο εύκολος μέσα από την τεχνολογία. Ο άνθρωπος ξεκίνησε να δημιουργεί μέσα από νέες ανακαλύψεις και νέες ιδέες. Όμως όσο η ζωή γινόταν πιο βολική, τόσο η γη έχανε τη δύναμη της.

Οι καλλιτέχνες, παρατηρούσαν τον κόσμο γύρω τους, την ζωή, την φύση και έβλεπαν τον άνθρωπο να παραμελεί τη φύση και να μην την σώζει. Εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πριν, όταν η γη άρχισε να αποκτάει μορφή, ο πρωτόγονος άνθρωπος πάτησε στα πόδια του, κοίταξε την γη και άρχισε να μαθαίνει και να δημιουργεί μέσα από αυτή. Άνθρωποι απλοί καθημερινοί, γίνονταν καλλιτέχνες και δημιουργοί χαράζοντας και ζωγραφίζοντας οτιδήποτε υπήρχε γύρω τους. Ζωγράφιζαν τον άνθρωπο, σχήματα, τη θάλασσα, τον ήλιο. Ζωγράφιζαν με αγάπη και φροντίδα για τη φύση. Καθώς τα χρόνια πενούσαν ο άνθρωπος, κατάφερε να φτιάξει μεγάλα και ξακουστά έργα, καλύβες, πυραμίδες, γιγάντια τοίχοι, σπίτια, καράβια και σιγά σιγά δημιούργησε μια καινούργια πραγματικότητα.

Μα τα χρόνια πέρασαν, και ο άνθρωπος έγινε ακόμα μεγαλύτερος δημιουργός. Η τεχνολογία, ήρθε στην ζωή του ανθρώπου και έφερε αλλαγές πολλές! Από τον τρόπο που ζει, μέχρι τον τρόπο που σκέφτεται. Μα η μεγαλύτερη αλλαγή, ήταν όταν ο άνθρωπος ξέχασε την μητέρα φύση. Ο κόσμος έγινε πιο εύκολος μέσα από την τεχνολογία. Ο άνθρωπος ξεκίνησε να δημιουργεί μέσα από νέες ανακαλύψεις και νέες ιδέες. Όμως όσο η ζωή γινόταν πιο βολική, τόσο η γη έχανε την δύναμη της.

Έτσι, η τέχνη ήρθε να βοηθήσει. Η τέχνη είναι μέσα στη ζωή κάθε ανθρώπου. Μπορεί να υπάρχει με κάθε τρόπο. Η τέχνη μοιράζει κίνητρα. Μοιράζει γνώσεις. Μοιράζει μηνύματα και ελπίδα παντού. Οι διαμαρτυρόμενοι της *Land Art*, παρατηρώντας τις αλλαγές στον κόσμο αποφασίζουν να μοιράσουν μηνύματα τέχνης και αγάπης για τη φύση. Μερικοί πρωτοπόροι καλλιτέχνες αποφάσισαν να αφήσουν στην άκρη τα πινέλα τους και να δημιουργήσουν πάνω σε ένα φυσικό καμβά. Πάνω στη γη, πάνω στο ίδιο το τοπίο της φύσης.

Ότι υλικό χρησιμοποιήθηκε από την ομάδα των καλλιτεχνών ήταν μέσα από τα δάση, τη θάλασσα, τις λίμνες, τα ποτάμια. Πολλοί από αυτούς έσκαψαν τη γη, άλλοι φύτεψαν στη γη και άλλοι δημιούργησαν έργα για να προστατεύσουν τη φύση. Τα έργα τους, ήταν μεγάλα και μπορεί να έπιαναν ολόκληρες εκτάσεις. Για αυτόν τον λόγο, είχαν τα κατάλληλα μηχανήματα για να τους βοηθούν στα έργα τους. Πολλοί από αυτούς, άφησαν τα σπίτια και τις πόλεις όπου ζούσαν και αφιέρωσαν τη ζωή τους στην τέχνη της φύσης.

Η διαμαρτυρία αυτή λοιπόν ήταν κάτι ξεχωριστό! Ήταν ένα τρόπος για να «φωνάξουν» οι καλλιτέχνες πως η γη και η τέχνη μαζί μπορούν να φέρουν αλλαγή, προτού βεβαίως η φύση καταστραφεί. Η διαμαρτυρία της *Land Art* έμεινε στην

ιστορία του ανθρώπου και της τέχνης και δίνει έμπνευση σε όλους εμάς να δημιουργήσουμε!

Έτσι, η τέχνη ήρθε να βοηθήσει. Η τέχνη είναι μέσα στην ζωή κάθε ανθρώπου. Μπορεί να υπάρχει με κάθε τρόπο. Η τέχνη μοιράζει κίνητρα. Μοιράζει γνώσεις. Μοιράζει μηνύματα και ελπίδα παντού. Οι διαμαρτυρόμενοι της Land Art, παρατηρώντας τις αλλαγές στον κόσμο αποφασίζουν να μοιράσουν μηνύματα τέχνης και αγάπης για τη φύση. Μερικοί πρωτοπόροι καλλιτέχνες, αποφάσισαν να αφήσουν στην άκρη τα πινέλα τους και να δημιουργήσουν πάνω σε ένα φυσικό καμβά. Πάνω στη γη, πάνω στο ίδιο το τοπίο της φύσης.

Ότι υλικό χρησιμοποιήθηκε από την ομάδα των καλλιτεχνών ήταν μέσα από τα δάση, τη θάλασσα, τις λίμνες, τα ποτάμια. Πολλοί από αυτούς, έσκαψαν τη γη, άλλοι φύτεψαν στη γη και άλλοι δημιούργησαν έργα για να προστατεύσουν τη φύση. Τα έργα τους, ήταν μεγάλα και μπορεί να έπιαναν ολόκληρες εκτάσεις. Για αυτόν τον λόγο, είχαν τα κατάλληλα μηχανήματα για να τους βοηθούν στα έργα τους. Πολλοί από αυτούς, άφησαν τα σπίτια και τις πόλεις όπου ζούσαν και αφιέρωσαν την ζωή τους στην τέχνη της φύσης.

Η διαμαρτυρία αυτή λοιπόν, ήταν κάτι το ξεχωριστό! Ήταν ένας τρόπος για να «φωνάξουν» οι καλλιτέχνες πως η Γη και η τέχνη μαζί μπορούν φέρουν την αλλαγή, πρώτου βεβαίως η φύση καταστραφεί. Η διαμαρτυρία της Land Art έμεινε στην ιστορία του ανθρώπου και της τέχνης και δίνει έμπνευση σε όλους εμάς να δημιουργήσουμε!

Ας γνωρίσουμε μερικούς καλλιτέχνες και έργα της Land Art

Χρήσιμες Πληροφορίες:

- Η Land Art ξεκίνησε τη δεκαετία του 1960 και είναι γνώστη έως και σήμερα.

- Πολλά έργα που έφτιαξαν οι καλλιτέχνες καταστράφηκαν εντελώς ή άλλαξαν από τις καιρικές συνθήκες.

- Η Land Art είναι γνώστη ως μια εφήμερη τέχνη, μια τέχνη που επιτρέπει τις φυσικές αλλαγές.

Robert Smithson

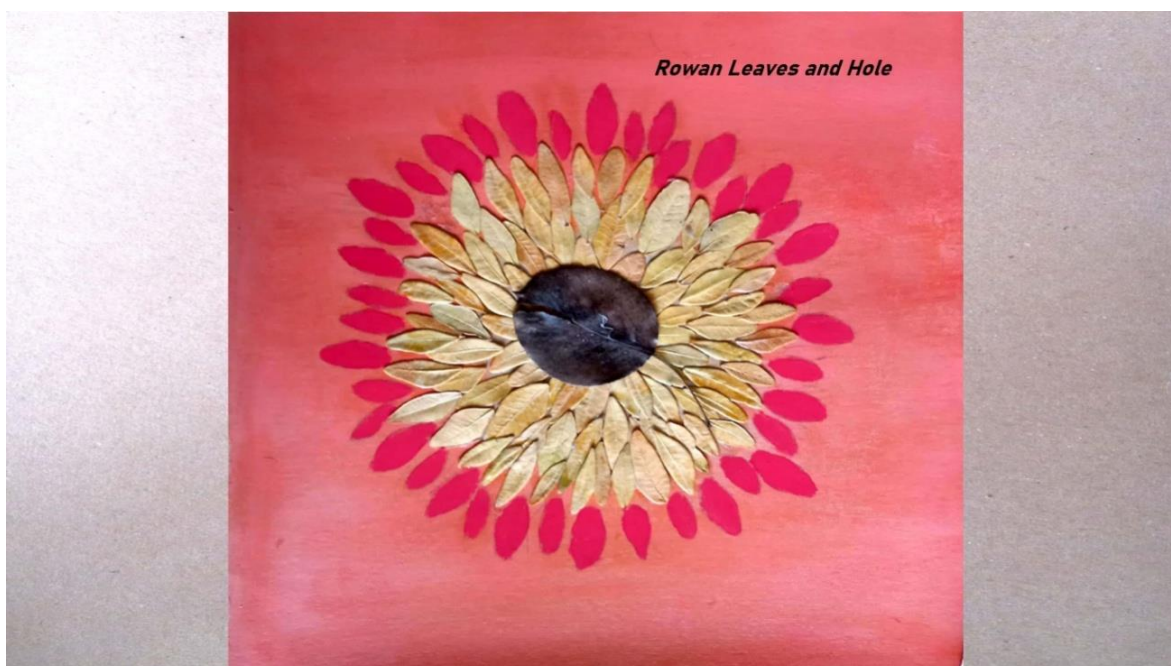
Ένα από τα πιο ξακουστά έργα του Robert Smithson , είναι το έργο τέχνης "Spiral Jetty". Σε μια μεγάλη λίμνη έφτιαξε μια κατασκευή που είχε τη μορφή σπείρας σαλιγκαριού. Η λάσπη και το χώμα ήταν τα υλικά που τον βοήθησαν για μια τέτοια κατασκευή. Η λίμνη που φιλοξένησε το έργο είχε κατακόκκινο χρώμα, κάτι το οποίο έδινε ακόμα περισσότερο ενδιαφέρον στην κατασκευή. Η σπείρα ήταν στην μέση της λίμνης και οι θεατές μπορούσαν να την παρατηρήσουν από μακριά.

Spiral Jetty

Andy Goldsworthy

Ο Andy Goldsworthy δημιουργεί γλυπτά και έργα τέχνης. Το έργο "Rowan Leaves Hole" είναι μια πολύ γνωστή δημιουργία, που παρουσιάζει με καλλιτεχνικό τρόπο τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου και της φύσης. Ο μαύρος κύκλος στην μέση, θυμίζει το άγνωστο και απρόβλεπτο μέλλον, ενώ τα φθινοπωρινά φύλλα δείχνουν την πορεία, τις αλλαγές την εξέλιξη του ανθρώπου και φύσης. Το παρόν, το παρελθόν και το μέλλον σαν μια φυσική διαδικασία και μέσα από ένα έργο τέχνης.

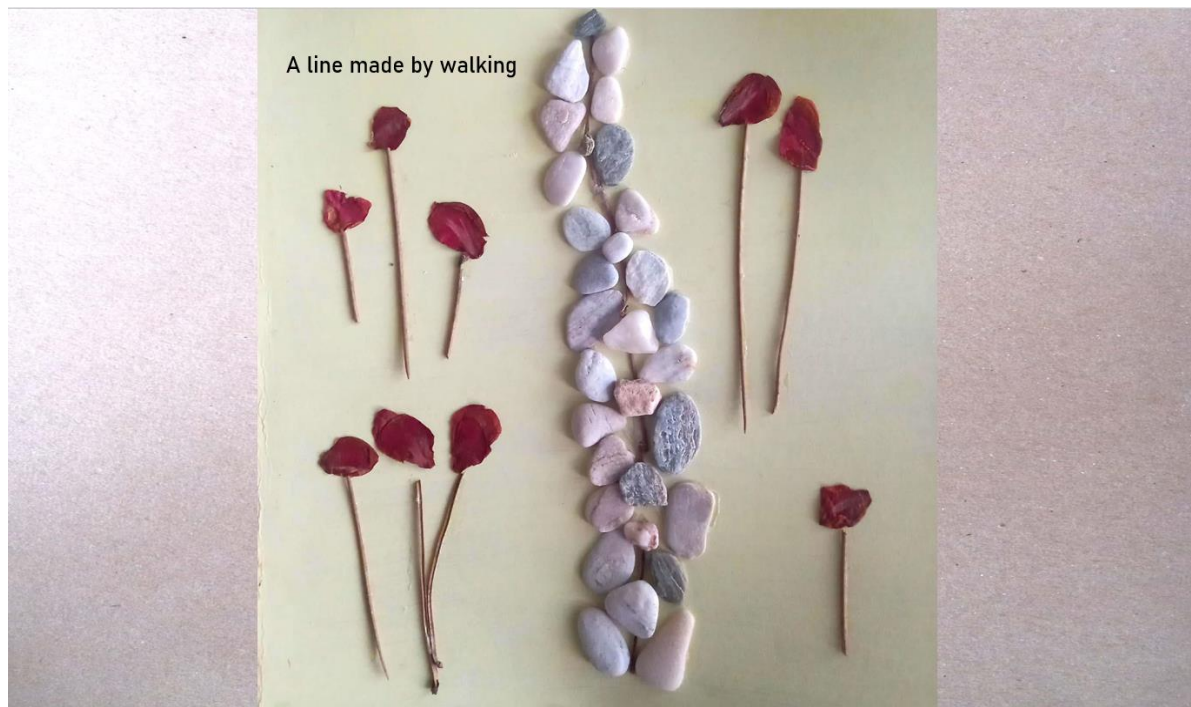
Christo

Ο Christo υπήρξε ένας δημοφιλής καλλιτέχνης της εφήμερης τέχνης Land Art, που συνεργάστηκε πολλές φορές με την σύζυγο του Jeanne - Claude για την δημιουργία μεγάλων και θαυμάσιων έργων. Ένα χαρακτηριστικό του καλλιτέχνη Christo ήταν η πρωτοποριακή του ιδέα να χρησιμοποιεί, διάφορα υφάσματα τα οποία δημιουργούσαν εντυπωσιακές εικόνες μέσα στα έργα τέχνης που δημιουργούσε. Για παράδειγμα, στο έργο του *Surrounded Islands* περικυκλώνει με ένα ροζ ύφασμα το νησί και δημιουργεί διάφορα καλλιτεχνικά μηνύματα.

Richard Long

Ο Richard Long ένας πολύ γνωστός καλλιτέχνης που εκπροσώπησε το καλλιτεχνικό κίνημα της Land Art. Ο καλλιτέχνης έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην δημιουργία διαφορετικών μονοπατιών και σύνδεσε τον άνθρωπο, τη φύση και το περπάτημα. Ο Richard Long δημιουργεί δρόμους πάνω στη γη με διαφορετικά υλικά όπως πέτρες, χώμα και λάσπη. Τα έργα του έχουν σχέση με την φύση και την ύπαρξη του ανθρώπου στη γη.

Καλλιτεχνικά Παιχνίδια:

- Άνοιξε τον φάκελο και παρατήρησε τις φωτογραφίες. Μπορείς αν θέλεις να αντιστοιχίσεις τις φωτογραφίες με τις εικόνες του βιβλίου. Ποια υλικά από τη φύση θα χρησιμοποιούσες εσύ για να φτιάξεις τα έργα;
- Ήρθε η σειρά σου να γίνεις καλλιτέχνης της Γης! Πήγαινε στη φύση και μάζεψε τα υλικά που θέλεις ώστε να δημιουργήσεις ένα δικό σου έργο. Θυμήσου να δώσεις ένα όνομα στο έργο σου και να αφήσεις το μήνυμά σου πάνω στη Γη!
- Πήγαινε κάπου στη φύση! Κοίταξε γύρω σου και βρες εκείνο το δέντρο που σου αρέσει. Μίλησε του και πες του λόγια αγάπης! Εάν θέλεις μπορείς να του φτιάξεις κάτι και να του το αφήσεις σαν δώρο!

4.3. Εκπαιδευτική Εφαρμογή σε Σχολείο

Η εκπαιδευτική δράση πραγματοποιήθηκε στο 1^ο Δημοτικό Νέας Ιωνίας του Νομού Μαγνησίας, όπου συμμετείχαν οι μαθητές της Γ' τάξης και συνέβαλαν στην έρευνα δράση. Πρώτα εγκρίθηκε από το διευθυντή του σχολείου και τη δασκάλα της τάξης, να συμμετέχουν είκοσι μαθητές για δύο ώρες, στη δράση με τίτλο Περιβαλλοντική Τέχνη – *Land Art*, με σκοπό τη γνωριμία με την περιβαλλοντική τέχνη, το κίνημα της *Land Art*, καθώς και την υλοποίηση σχετικών καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων.

Η υλοποίηση της δράσης στόχευε στην επαφή των παιδιών με το κίνημα της περιβαλλοντικής τέχνης, στην εκπαίδευση γύρω από περιβαλλοντικά ζητήματα και την καλλιέργειά της δημιουργικότητας και της φαντασίας. Η δράση πρόσφερε πλούσια ερεθίσματα, βιώματα, γνώσεις και δεξιότητες στους μαθητές, συμπεριλαμβάνοντας διδακτικούς στόχους με βάση το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών. Αξιοποιήθηκαν πολλοί από τους διδακτικούς στόχους, του προγράμματος σπουδών 2022, μέσα από το μάθημα των εικαστικών της Γ Δημοτικού, που είναι οι παρακάτω :

- Να συνειδητοποιούν ότι ο δημόσιος χώρος είναι δυνατό να αξιοποιείται και να μεταμορφώνεται εικαστικά
- Να αντιλαμβάνονται ότι μπορούν να συμμετέχουν σε έργα τέχνης και να δημιουργούν μηνύματα
- Να αντιλαμβάνονται και να χρησιμοποιούν την καθημερινή εμπειρία ως μέσω έμπνευσης και δημιουργίας έργων τέχνης
- Να διευρύνουν και να αναπτύσσουν την περιβαλλοντική συνείδηση μέσα από την επαφή έργων τέχνης
- Να κατανοούν και να επεξεργάζονται ζητήματα όπως η κλιματική αλλαγή, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και την απώλεια της βιοποικιλότητας
- Να αποκτούν κριτική σκέψη, δεξιότητες εν συναίσθησης και να είναι σε θέση να κατανοήσουν το ρόλο της τέχνης ως μέσω κοινωνικού σχολιασμού
- Να αναπτύσσουν την κριτική τους σκέψη και να αντλούν έμπνευση από την τέχνη στα μουσεία και το δημόσιο χώρο

- Να αντιλαμβάνονται εικαστικά ζητήματα που αποτυπώνονται από καλλιτέχνες μέσω των έργων τέχνης τους σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα.
- Να μελετούν τη μοντέρνα και σύγχρονη τέχνη
- Να αναπτύσσουν περιβαλλοντική συνείδηση μέσα από την επαφή με έργα τέχνης, να δημιουργούν έργα τέχνης με σχετικό θέμα, βελτιώνοντας την κριτική σκέψη.
- Να ενισχύουν την οικολογική συνείδηση μέσα από την παρατήρηση, εμβαθύνοντας στη σχέση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος, αναπτύσσοντας παράλληλα επικοινωνιακές δεξιότητες
- Να ενισχύουν ικανότητες σχολιασμού κοινωνικών θεμάτων όπως της μόλυνσης, του υπερκαταναλωτισμού κ.α. μέσα από την δημιουργία εικαστικών έργων τέχνης
- Να καλλιεργούν αισθήματα ευθύνης σε σχέση με θέματα του περιβάλλοντος

(ΑΠΣ, 2022)

4.3.1. Εισαγωγή Θέματος

Διάρκεια 15 λεπτά

Η εκπαιδευτική δράση ξεκίνησε με τη γνωριμία των μαθητών, με ένα σύντομο παιχνίδι ενεργοποίησής τους και προσέλκυσης του ενδιαφέροντός τους. Ζητείται από κάθε παιδί να παρουσιάσει το διπλανό του με δύο, τρεις προτάσεις κάνοντας αναφορά στο όνομα, την ηλικία, τον τόπο καταγωγής του και το αγαπημένου του χόμπι. Στη συνέχεια, γίνεται η ανακοίνωση του σκοπού της επίσκεψης μου στο σχολείο και των διδακτικών στόχων της εκπαιδευτικής δράσης.

Έπειτα, διατυπώνονται μερικές ερωτήσεις, ώστε να προετοιμαστούν οι μαθητές για το θέμα που θα ασχοληθούμε. Χαρακτηριστικά, τα ερωτήματα που θέτονται είναι τα ακόλουθα:

-Τι σημαίνει τέχνη για εσάς;

Μερικές απαντήσεις που δίνονται είναι : «Είναι ομορφιά», «Είναι φαντασία», «Είναι παιχνίδι», «Είναι ηλεκτρονικό παιχνίδι», «Είναι η ζωγραφική», «Είναι η μουσική»

-Πώς δημιουργείται η τέχνη;

Μερικές από τις απαντήσεις που δίνονται είναι: «Οι ζωγράφοι», «Ο άνθρωπος γενικά», «Ένας καλλιτέχνης», «Ένας τεχνίτης»

-Εσείς μπορείτε να δημιουργήσετε τέχνη; Αν ναι με ποιον τρόπο;

Μερικές από τις απαντήσεις που δίνονται είναι: «Ναι, όταν ζωγραφίζουμε», «Ναι εάν παίξουμε» , «Με πινέλα και χρώματα», «Με πλαστελίνη» , «Με πηλό»

-Έχετε δημιουργήσει ποτέ έργα τέχνης στη φύση; Αν ναι με ποιον τρόπο;

Μερικές από τις απαντήσεις που δίνονται είναι: «Δεν το έχω κάνει αλλά ξέρω ότι μπορείς να κάνεις χρώματα με λουλούδια», «Να ζωγραφίσεις πέτρες», «Όχι, αλλά μπορείς να φτιάξεις πύργους», «Έχω φτιάξει κάτι με φύλλα»

Έπειτα, ξεκινά μια εισήγηση σχετικά με το περιεχόμενο του καλλιτεχνικού κινήματος της *Land Art* – περιβαλλοντικής τέχνης. Πιο συγκεκριμένα, αποσαφηνίζεται ο όρος της *Land Art*, ώστε να είναι ξεκάθαρος από όλους τους μαθητές. Γίνεται αναφορά στην έννοια του κινήματος, της διαμαρτυρίας και στις μορφές τέχνης που συνήθως παρεμβαίνουν στην κοινωνία μας. Παράλληλα, αποσαφηνίζονται όροι όπως για παράδειγμα «διαμαρτυρία», «εικαστική και καλλιτεχνική παρέμβαση» και εξηγούνται στους μαθητές, μέσω της συζήτησης και παραδειγμάτων από την καθημερινή εμπειρία. Η αποσαφήνιση των εννοιών γίνεται για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

4.3.2. Ανάγνωση του Παιδαγωγικού Υλικού

Διάρκεια: 30 λεπτά

Ξεκινάει η ανάγνωση του βιβλίου. Αρχικά ζητείται από τους μαθητές να ακούσουν την αφήγηση του βιβλίου και να εστιάσουν στην ιστορία που θα ακούσουν για την *Land Art*. Όπου υπάρχει εικονογράφηση στο βιβλίο επιδεικνύεται στους μαθητές. Μετά την

ολοκλήρωση της ιστορίας, ακολουθούν μερικές ερωτήσεις εμπέδωσης. Κάποιες από τις ερωτήσεις που διατυπώνονται είναι:

-Περιγράψτε μου με δικά σας λόγια τι είναι η Land Art;

Ενδεικτικές απαντήσεις που δίνονται είναι: «Ήταν καλλιτέχνες που προσπάθησαν να σώσουν τη φύση», «Οι άνθρωποι αυτοί έφτιαχναν έργα για το περιβάλλον», «Ήταν μια διαμαρτυρία»

-Ποια είναι η σχέση της φύσης και των καλλιτεχνών;

Ενδεικτικές απαντήσεις που δίνονται είναι: «Έφτιαχναν έργα στη φύση», «Προστάτευαν τη φύση», «Αγαπούσαν τη φύση»

-Πώς συνδέεται το κίνημα της Land Art με περιβαλλοντικά προβλήματα;

Ενδεικτικές απαντήσεις που δίνονται είναι : «Οι άνθρωποι κάνουν καμιά φορά κακό στη φύση και στα ζώα», «Έκαναν διαμαρτυρία για το περιβάλλον για να σωθεί ξανά»

-Πώς αλλάζουν τα έργα των καλλιτεχνών με την πάροδο του χρόνου;

Ενδεικτικές απαντήσεις που δίνονται είναι: «Η πλημμυρά», «Η πυρκαγιά», «Η δυνατή βροχή»

-Ποιες είναι οι κύριες ιδέες που εκπροσωπεί η Land Art;

Ενδεικτικές απαντήσεις που δίνονται είναι: «Η αγάπη για τη φύση», «Η τέχνη»

Εφόσον συζητηθούν οι παραπάνω ερωτήσεις και γίνει σαφής η δράση του κινήματος, περνάει το βιβλίο από κάθε θρανίο ώστε να επεξεργαστούν τα παιδιά τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί. Μαντεύουν μέσα από τις αισθητηριακές τους λειτουργίες τα υλικά και τα ονομάζουν. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας ζητείται από τα παιδιά να είναι προσεκτικοί με το βιβλίο καθώς είναι εύθραυστο το υλικό του. Πράγματι, οι μαθητές σέβονται το υλικό και το επεξεργάζονται με ιδιαίτερη προσοχή. Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι μέσα από τις ερωτήσεις προέκυψαν ερωτήματα και συζητήθηκαν προβληματισμοί που αφορούν τη δράση και συμπεριφορά του ανθρώπου στο περιβάλλον.

4.3.3. Δραστηριότητες

Συνολική Διάρκεια: 30 λεπτά

Το δεύτερο μέρος της δράσης περιλαμβάνει τις δραστηριότητες με βασική θεματολογία τη δράση της *Land Art*. Το βιβλίο που αξιοποιείται ως παιδαγωγικό υλικό για την κατανόηση του κινήματος της *Land Art*, περιλαμβάνει μερικές δημιουργικές δραστηριότητες που ωθούν τους μαθητές στην παρατήρηση, την ανακάλυψη, την κριτική σκέψη και τη δημιουργικότητα.

1^η Δραστηριότητα :

Διάρκεια: 5 λεπτά

Εφόσον μεταφερθούμε στον εξωτερικό χώρο του σχολείου, μαζευόμαστε σε ένα κύκλο. Ζητείται από τους μαθητές να επεξεργαστούν τις εικόνες των πραγματικών έργων τέχνης, ανοίγοντας το φάκελο του βιβλίου. Έπειτα, ενθαρρύνεται η αντιστοίχιση των φωτογραφιών με τις εικόνες του βιβλίου. Επιπλέον, παρατηρούν με προσοχή τις υπόλοιπες φωτογραφίες από τα έργα τέχνης της *Land Art*, τα οποία δεν είναι εικονογραφημένα στο βιβλίο. Η δραστηριότητα γίνεται με τη συμμετοχή όλων των μαθητών και όχι ατομικά. Έτσι οι μαθητές είναι σε θέση να δημιουργούν διαλόγους μεταξύ τους, να προβληματίζονται και να συνεργάζονται μεταξύ τους.

2^η Δραστηριότητα:

Διάρκεια: 25 - 30 λεπτά

Στη δεύτερη δραστηριότητα τα παιδιά βρίσκονται ήδη στον υπαίθριο χώρο του σχολείου. Η δεύτερη δραστηριότητα προτρέπει τα παιδιά να εμπνευστούν από όσα άκουσαν και γνώρισαν από το βιβλίο και τις συζητήσεις μας και να λάβουν το ρόλο του καλλιτέχνη ώστε να δημιουργήσουν δικά τους έργα. Οι μαθητές σε αυτή τη φάση χωρίζονται τυχαία σε ομάδες των έξι με επτά ατόμων. Πιο συγκεκριμένα, η ομαδοποίηση των μαθητών γίνεται εκ μέρους μου, με την βοήθεια ενός παιχνιδιού. Ακουμπάω τα κεφάλια των μαθητών λέγοντας «μήλο – πορτοκάλι – ροδάκινο» ώστε να διακριθούν τρεις ομάδες των «μήλων», των «πορτοκαλιών» και των «ροδάκινων». Στη συνέχεια μαζεύονται κάπου όλοι μαζί και συζητούν για το έργο που θα

κατασκευάσουν. Έπειτα διασκορπίζονται στον υπαίθριο χώρο ώστε να συλλέξουν φυσικά υλικά και να ξεκινήσει η διαδικασία της δημιουργίας. Εφόσον, ολοκληρώσουν όλες οι ομάδες τα έργα τέχνης, αμέσως μετά παρατηρούν τα έργα τέχνης των διαφορετικών ομάδων και διατυπώνουν τα προσωπικά τους σχόλια. Χάρη στις πρωτότυπες κατασκευές των παιδιών, έχει δημιουργηθεί στο χώρο της αυλής ένα υπαίθριο μουσείο.

4.3.4. Δραστηριότητες με περισσότερο Υλικό

Επεξεργασία Βιβλίου από τους μαθητές

Επεξεργασία Βιβλίου από τους μαθητές

Φωτογραφικό Υλικό από τα Έργα των Παιδιών

Τίτλος: «Το ποτάμι των φύλλων»

Τίτλος: «Η φωλιά της φύσης»

Τίτλος: «Ο κύκλος της ζωής»

Τίτλος: «Το Ηφαίστειο»

Τίτλος: «Το σήμα της ειρήνης»

4.3.5. Συζήτηση

Διάρκεια: 10 λεπτά

Στο τελευταίο μέρος της δράσης, μαζευόμαστε με τους μαθητές σε ένα κύκλο στο προαύλιο του σχολείου. Ένας από κάθε ομάδα μας παρουσιάζει το έργο. Μας περιγράφει «τι απεικονίζει», «ποιος είναι ο τίτλος» και εάν υπάρχει κάποιο «νόημα – μήνυμα» πίσω από αυτό. Γίνεται συζήτηση, μοιράζονται σκέψεις και σχόλια σχετικά με την τελευταία δημιουργία. Μια ομάδα δημιούργησε παραπάνω από ένα έργο ενώ ένα από τα παιδιά έλαβε τη πρωτοβουλία να δημιουργήσει κάτι ατομικό.

Οι τίτλοι από τα έργα που δημιούργησαν είναι: «*Η Φωλιά της Φύσης*», «*Η Άνοιξη*», «*Το Ποτάμι των φύλλων*», «*Ο Κύκλος της Ζωής*», «*Το Ηφαίστειο*», «*Το Σήμα της Ειρήνης*». Τα παιδιά μέσα από τους τίτλους απεικόνιζαν διάφορα στοιχεία της φύσης, των εποχών, φυσικά φαινόμενα και το συμβολισμό του σήματος της ειρήνης αναδεικνύοντας τη φιλική διάθεση του ανθρώπου και φύσης. Επιπρόσθετα, πολλοί από αυτούς επέλεξαν να κατασκευάσουν έργα χρησιμοποιώντας μοτίβα όπως σπείρα και σχήματα όπως κύκλο. Μερικά σχόλια των μαθητών ήταν ότι πηγή έμπνευσης αποτέλεσαν τα έργα που είδαν από τους καλλιτέχνες και συγκεκριμένα του Robert Smithson. Τα συναισθήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της δράσης σύμφωνα με τα παιδιά ήταν ευχάριστα. Χαρακτηριστικά, μέσα από τη συζήτηση προέκυψαν σχόλια τα οποία δήλωναν την ευχάριστη διάθεση των παιδιών να βρίσκονται στη φύση και μπορούν να εξερευνούν μέσα σε αυτή. Η δραστηριότητα με τα φυσικά υλικά προκάλεσε όμορφα συναισθήματα και τα παιδιά ήθελαν να συνεχίσουν να δημιουργούν και μετά από τη λήξη της δράσης.

Στο τέλος της συζήτησης διαβάσαμε την τελευταία δραστηριότητα του βιβλίου. Τα παιδιά μπορούσαν να κοιτάξουν γύρω τους και να βρουν το αγαπημένο δέντρο στην αυλή του σχολείου ώστε να του εξομολογηθούν λόγια αγάπης ή να του κατασκευάσουν ένα δώρο με αγάπη. Στην συγκεκριμένη δραστηριότητα αφέθηκαν ελεύθεροι να επιλέξουν αν θα το κάνουν στην αυλή του σχολείου ή αν επιθυμούν να το εφαρμόσουν σε μια άλλη τοποθεσία όπως για παράδειγμα, στο πάρκο της γειτονιάς. Οι περισσότεροι μαθητές σχολίασαν ότι μπορούν να το κάνουν στο πάρκο τους ή στην αυλή του σπιτιού τους.

4.4. Συμπεράσματα

Σκοπός της μελέτης ήταν η διερεύνηση του κινήματος της σύγχρονης τέχνης *Land Art* και ο τρόπος προσέγγισης στην εκπαιδευτική αξιοποίηση. Στο τέλος της μελέτης σχεδιάστηκε ως εκπαιδευτικό υλικό, ένα βιβλίο βασιζόμενο στην περιβαλλοντική τέχνη, στις αξίες και τα χαρακτηριστικά της, καθώς και σε έργα καλλιτεχνών της. Το υλικό αυτό αποτέλεσε το εργαλείο, ώστε να προσφέρει σε μαθητές γνώσεις για το κίνημα της *Land Art* και να αναπτύξει όσο το δυνατό περισσότερες δεξιότητες και περιβαλλοντικές ευαισθησίες στους μαθητές. Το εκπαιδευτικό βιβλίο περιλαμβάνει μια ιστορία που εξιστορεί την εξέλιξη του κινήματος της *Land Art*, χρήσιμες πληροφορίες για τέσσερις βασικούς εκπροσώπους του κινήματος και της περιβαλλοντικής τέχνης, τα έργα καλλιτεχνών τα οποία είναι κατασκευασμένα κυρίως από φυσικά υλικά και τρεις δραστηριότητες. Οι δραστηριότητες παρακινούν το μαθητή να δημιουργήσει έργα, να τα συγκρίνει με τα ήδη υπάρχοντα στο βιβλίο, να τα εξερευνήσει και να έρθει με αυτόν τον τρόπο σε επαφή με τη φύση αφήνοντας μηνύματα αγάπης και προστασίας για το περιβάλλον. Το συγκεκριμένο υλικό εφαρμόστηκε στα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής δράσης, σε σχολική τάξη είκοσι μαθητών, και διήρκησε περίπου δύο ώρες.

Αναλυτικότερα, το πρώτο ερώτημα «πώς η αξιοποίηση της περιβαλλοντικής τέχνης συμβάλλει θετικά στην εκπαίδευση των παιδιών, με τη βοήθεια εκπαιδευτικού υλικού;» απαντάται με τη θετική ανταπόκριση των μαθητών κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής δράσης που υλοποιήθηκε. Η συμμετοχή των παιδιών στην ομαδική διερεύνηση για την περιβαλλοντική τέχνη και *Land Art*, διεγείρει το ενδιαφέρον, προάγει το διάλογο και συμβάλλει γνωστικά στην ανάπτυξη των μαθητών. Ως προς το δεύτερο ερώτημα, δηλαδή «ποιες δεξιότητες είναι δυνατό να κατακτηθούν;» παρατηρήθηκε ότι οι κύριες δεξιότητες που καλλιεργήθηκαν ήταν οι γνωστικές δεξιότητες, η συνεργασία μεταξύ των μαθητών, καθώς και η περιβαλλοντική τους ευαισθητοποίηση. Ως προς τις γνωστικές δεξιότητες, έγινε η γνωριμία με το κίνημα της *Land Art*, γνωστοποιήθηκαν ιστορικές πληροφορίες γύρω από αυτό, αναπτύχθηκε η κριτική γνώση και η αναζήτηση λύσεων πάνω σε θέματα κοινωνικών και περιβαλλοντικών ζητημάτων. Το επόμενο ερώτημα της μελέτης ήταν εάν «είναι

δυνατό να κατανοηθούν πολύπλοκα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα με βάση την αξιοποίηση παιδαγωγικού υλικού για την *Land Art*;». Σύμφωνα με τις απαντήσεις των μαθητών, κατά τη διάρκεια της συζήτησης, φαίνεται να δόθηκε περισσότερο σημασία στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις που προκαλεί ο άνθρωπος καθώς και στις αλλαγές που προκύπτουν μέσα από τα καιρικά φυσικά φαινόμενα στα έργα *Land Art*. Η σύνδεση του κινήματος με κοινωνικά και περιβαλλοντικά θέματα αν και ήταν δύσκολο να γίνει αντιληπτή από όλους τους μαθητές, δημιούργησε το έναυσμα για περαιτέρω συζήτηση με προβληματισμό και τελικά έγινε καλύτερα αντιληπτή με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού υλικού. Το τελευταίο ερώτημα «πώς επιδρά στους μαθητές η εκπαιδευτική δράση για την περιβαλλοντική τέχνη;» προσέφερε ένα σύνολο θετικών παρατηρήσεων, καθώς το ενδιαφέρον, το ομαδικό πνεύμα που δημιουργήθηκε, οι συζητήσεις που αναπτύχθηκαν και οι καλλιτεχνικές δημιουργίες των παιδιών ως τελικό αποτέλεσμα, φανέρωσαν μια θετική επίδραση και συναισθηματική απόλαυση.

Η υλοποίηση της δράσης εφαρμόστηκε μέσα σε ένα κλίμα συνεργασίας και ευχάριστης διάθεσης. Κατά τη διάρκεια της δράσης, ένα παιδί μόνο ζήτησε να εργαστεί ατομικά, χωρίς όμως να δημιουργήσει ένταση ή κάποιο πρόβλημα στην ομάδα. Η δράση διεκπεραιώθηκε μέσα από την ενεργή συμμετοχή των μαθητών. Οι απαντήσεις και οι ιδέες που έδιναν, κατεύθυναν ομαλά τη ροή της δράσης. Το υλικό αξιοποιήθηκε με σεβασμό εκ μέρους των μαθητών και έδωσε πληροφορίες χρήσιμες για την περιβαλλοντική τέχνη. Τα παιδιά παρατηρούσαν με περιέργεια τα έργα του βιβλίου, έθεταν ερωτήματα και προβληματίζονταν. Η περιβαλλοντική τέχνη και η *Land Art* φάνηκε αρχικά μια άγνωστη τέχνη για τους μαθητές, όμως το ενδιαφέρον που έδειξαν, συνέβαλε θετικά να την κατανοήσουν και να προσαρμοστούν εύκολα στο θέμα και τις ιδέες γύρω από αυτήν. Το εισαγωγικό μέρος με τις ερωτήσεις, σε συνδυασμό με την αφήγηση του βιβλίου, δημιούργησε σκέψεις και ερωτήματα στα παιδιά. Αναλυτικότερα, τέθηκαν προβληματισμοί για το περιβάλλον και από μερικούς μαθητές τέθηκαν κοινωνικά θέματα, δίνοντας έμφαση στις αιτίες των πυρκαγιών, την κακοποίηση των ζώων, τη μείωση του πρασίνου στο περιβάλλον και τις πόλεις, καθώς και τη μόλυνση στις θάλασσες και τα ποτάμια. Το εκπαιδευτικό υλικό, η αίγλη και η καλλιτεχνική παρέμβαση που ανέδειξε το κίνημα της *Land Art* ήταν η αφορμή για τη συζήτηση.

Το βιβλίο ως εκπαιδευτικό υλικό φαίνεται πως ενεργοποίησε τη διάθεση των παιδιών και τους εισήγαγε ομαλά στη νέα θεματική που ανακάλυψαν. Το φυσικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε ήταν ένα γνώριμο υλικό και βοήθησε με τη χρήση του. Η αφήγηση έδωσε απαντήσεις σε σκέψεις και ερωτήματα ενώ παράλληλα ανέπτυξε τον προβληματισμό και την κριτική σκέψη. Σκοπός της δράσης ήταν να κατανοήσουν οι μαθητές όσο το δυνατόν καλύτερα το κίνημα της *Land Art*, τις ιδέες της περιβαλλοντικής τέχνης και τα πολύπλοκα ζητήματα που τίγονται μέσα από αυτή. Οι μαθητές φάνηκε να απαντούν με κριτική σκέψη στις ερωτήσεις εμπέδωσης και να συνδέουν το κίνημα και την τέχνη της *Land Art* με την τέχνη, τη φύση, την αγάπη και την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Ακόμα, με βάση τις απαντήσεις που έδωσαν οι μαθητές, φαίνεται να γίνεται αντιληπτός ο λόγος της συχνής αλλαγής της εικόνας των έργων τέχνης, εξαιτίας της επίδραση των φυσικών φαινομένων πάνω σε αυτά. Κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής δράσης, οι μαθητές αναρωτήθηκαν για κοινωνικά και περιβαλλοντικά θέματα, γνώρισαν βασικά χαρακτηριστικά της περιβαλλοντικής τέχνης και εμπνευστήκαν από τους καλλιτέχνες.

Οι πρωτότυπες για τους μαθητές δραστηριότητες που έλαβαν στη συνέχεια μέρος στον υπαίθριο χώρο, δημιούργησαν ευχάριστα συναισθήματα. Η κατασκευή των έργων καλλιέργησε τη φαντασία, το ομαδικό πνεύμα και τη συνεργασία των παιδιών, προώθησε το διάλογο, την προσωπική έκφραση, τη λήψη πρωτοβουλιών και την ανάληψη ευθυνών. Παράλληλα, καλλιέργησε τη δημιουργικότητα των μαθητών, καθώς αξιοποίησαν με φαντασία τα φυσικά υλικά, ονομάτισαν τα έργα τους και ανέπτυξαν σκέψεις με μηνύματα γύρω από το ζήτημα προστασίας του περιβάλλοντος. Με αυτόν τον τρόπο, η επαφή με υλικά της φύσης ανέπτυξε αισθήματα ευαισθησίας και αγάπης προς αυτήν. Το προαύλιο της αυλής, όταν συνδέεται με ευχάριστα συναισθήματα και δημιουργικές δραστηριότητες, βοηθά τους μαθητές στην εξερεύνηση και στην ανακάλυψη. Με βάση τον Ching (2015), μια οικία τοποθεσία, όταν αλλάζει και παίρνει την μορφή έργου τέχνης, προτρέπει τον μαθητή να εξερευνήσει και να ανακαλύψει.

Όταν ολοκληρώθηκε η παρουσίαση των έργων τέχνης που εμπνεύστηκαν οι ίδιοι, μερικοί μαθητές θέλησαν να εφαρμόσουν και την τελευταία δραστηριότητα του βιβλίου. Η τελική δραστηριότητα δεν έλαβε μέρος από το σύνολο των μαθητών καθώς

είχε ολοκληρωθεί το δώρο της δράσης, παρόλα αυτά πολλά παιδιά επέλεξαν ένα δέντρο από το σχολείο για να εκδηλώσουν την αγάπη τους με ένα συμβολικό τρόπο. Άλλοι μαθητές επέλεξαν να εφαρμόσουν τη δραστηριότητα σε κάποιο άλλο υπαίθριο χώρο, όπως στη γειτονιά τους ή σε ένα πάρκο. Το ενδιαφέρον των παιδιών παρατηρήθηκε ότι δεν χάθηκε μέχρι το τέλος της εκπαιδευτικής δράσης, που είχε συνοχή και εναρμονισμένη ροή με ξεκάθαρους σκοπούς και στόχους. Η συζήτηση που προέκυψε στο τέλος της εκπαιδευτικής δράσης δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για ανατροφοδότηση των γνώσεων και των μηνυμάτων της *Land Art* και δόθηκε η δυνατότητα στους μαθητές να εκφράσουν συναισθήματα, σκέψεις και εντυπώσεις.

Συμπερασματικά, η περιβαλλοντική τέχνη στην εκπαίδευση, αποτελεί ένα δημιουργικό και κατάλληλο μέσο μάθησης που προσφέρει ποικίλα ερεθίσματα, γνώσεις και δεξιότητες στους μαθητές. Στην εποχή, όπου οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής αποκτούν σημαντικές διαστάσεις, η περιβαλλοντική τέχνη μπορεί να προσφέρει στην εκπαίδευση εναλλακτικούς τρόπους που ωθούν το άτομο να δρα υπεύθυνα και να συμβάλλει στη διαχείριση και προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Παράλληλα, η τέχνη αποτελεί ένα μέσο έκφρασης, επικοινωνίας, ψυχαγωγίας, καθώς και κινητοποίησης του ανθρώπου για κριτική σκέψη και ενεργό δράση. Επομένως, η αξιοποίηση της περιβαλλοντικής τέχνης από τους εκπαιδευτικούς για τη δημιουργία υλικού και την παραγωγή δραστηριοτήτων, φαίνεται να αποτελεί ένα δημιουργικό μέσο, ώστε να επικοινωνεί στον μαθητή καίρια θέματα τέχνης και περιβάλλοντος.

- Αθανασίου, Χ., Υφαντής, Γ., Σλαυκίδης, Γ., Στυλιάδης, Κ. Ριφάκη, Ν. (2020). *Εκπαιδευτικά παιχνίδια για την Κλιματική Αλλαγή*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Ελευθερίου Κορδελιού & Βερτίσκου.
- Γερμανός, Δ. (2001). *Χώρος και Διαδικασίες αγωγής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργόπουλος, Α. (2014). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση: Ζητήματα ταυτότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαϊκόπουλος, Γ. (2011). Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Τέχνη. Στο Γ. Δαϊκόπουλος & Γ. Ζιώγας (Επίμ.), *Φύση-Όρια-Υλικά. Εικαστική διερεύνηση των υλικών της Φύσης. Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες, 3*, (σσ. 15-23): ΕΚΠ
- Δεδούλη, Μ. (2002). Βιωματική μάθηση-Δυνατότητες αξιοποίησής της στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης. *Επιθεώρηση εκπαιδευτικών θεμάτων*, 6, 145-159.
- Θεοδούλου, Ι., Παντιώρα, Δ., Γιαννακοπούλου, Σ., Σαρδή, Χ., & Σκαναβή, Κ. (2022). Η Περιβαλλοντική τέχνη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στο Σκαναβή, Κ. & Παπάνης, Ε. (Επιμ.), *Περιβαλλοντική Επικοινωνία και Προαγωγή Υγείας* (σσ. 219-236). Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη.
- Κοσσυβάκη, Φ. (2003). *Εναλλακτική Διδακτική. Προτάσεις για μετάβαση από τη διδακτική του αντικειμένου στη διδακτική του ενεργού υποκειμένου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουσούλας, Δ. (2008). *Προσέγγιση στη Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Στο Ομάδα Περιβάλλοντος ΙΑΑΚ/ΕΚΚΕ (Επιμ.), *Πρακτικά του Πανελληνίου Συνεδρίου Environmental Friendly Technologies for Rural Development*, (σσ. 1-34): Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαγουλιώτης, Ν. Απόστολος. (1989). *Κατασκευές για: Κολλάζ - Θέατρο - Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μάρκου, Α. (2016). *Εικαστική αγωγή και μελέτη περιβάλλοντος στο πλαίσιο των διαθεματικών προγραμμάτων σπουδών στην προσχολική και πρωτοσχολική εκπαίδευση (Διδακτορική Διατριβή)*. Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

- Μαστρογιάννη, Α. (2020). *Από τον Ιμπρεσιονισμό στη σύγχρονη videoart και στα περιβάλλοντα προς τη σύγχρονη αισθητική πολυμορφία*. Αθήνα: Εκδόσεις ΟΤΑΝ.
- Μέλας, Δ., Ασωνίτης, Γ., Αμοιρίδης, Β. (2000). *Κλιματική Αλλαγή: Οδηγός Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.
- Μυλωνά, Β. (2023). *Art For Earth: η τέχνη ως μέσο ενδυνάμωσης, εκπαίδευσης και κοινωνικής αλλαγής στην περιβαλλοντική κρίση (Μεταπτυχιακή Διατριβή)*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Ανακτήθηκε από: <https://hellenicus.lib.aegean.gr/handle/11610/26350>
- Παπαβασιλείου Β. (2023). Η πολυπλοκότητα των περιβαλλοντικών προβλημάτων και η αναγκαιότητα καλλιέργειας της συστημικής σκέψης στο πλαίσιο της Εκπαίδευσης για το Περιβάλλον και την Αειφορία. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία*, 5(1), 95–107. <https://doi.org/10.12681/ees.35765>
- Παπαδημητρίου, Β. (1998). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Σχολείο: Μια Διαχρονική θεώρηση*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Πολυχρονάτου, Ε. (2007). *Έργα τέχνης μεγάλης κλίμακας στον αστικό και φυσικό χώρο: Από τη δεκαετία του '60 έως τον 21^ο* (Διδακτορική Διατριβή). Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών. Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.
- Σβορώνου, Ε. (2008). Εκπαίδευση για την Αειφορία: Το ψηφιακό εκπαιδευτικό υλικό του WWF Ελλάς: «Το Κλίμα είναι στο Χέρι σου». *Προς την αειφόρο ανάπτυξη: Φυσικοί Πόροι–Κοινωνία–Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, 4ο Συνέδριο ΠΕ ΕΚ.Π.Ε, Ναύπλιο 12-14 Δεκεμβρίου, (σσ. 12-14).
- Σβορώνου, Ά., & Σταθοπούλου, Π. (2011). Επιμορφωτικό σεμινάριο: «Διδασκαλία και μάθηση μέσα από την τέχνη με τη βιωματική μέθοδο»: *Περίληψεις εισηγήσεων*, Πρέβεζα 4 & 5 Οκτωβρίου 2008, (σ. 4).
- Σταθοπούλου, Π.Γ., & Πολυχρονάτου, Ε.Π. (2009). *Περιβαλλοντική Τέχνη και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Έργα Τέχνης και δραστηριότητες με στόχο την ανάπτυξη της οικολογικής συνείδησης των μαθητών. Η Τέχνη ως εργαλείο*

εκπαίδευσης για το περιβάλλον Παιδαγωγικές/Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις για το Δάσος/Δέντρο & την Ανακύκλωση, Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Διεπιστημονικού Συνεδρίου Τέχνης και Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, 29-31 Μαΐου, (σσ. 1-11).

- Τρίμη, Έ. (2005). Τέχνη και περιβάλλον: Εικαστικές εφαρμογές σε μικρά παιδιά με τη μέθοδο της «εις βάθος» προσέγγισης. Στο Α.Δ. Γεωργόπουλος (Επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Ο Νέος Πολιτισμός που Αναδύεται*, (σσ. 551-589). Αθήνα: Gutenberg.
- Τσαλίκη, Β.(2005). «...Για χάρη του Περιβάλλοντος...». Λόγια ή πράξεις; Στο Α.Δ. Γεωργόπουλος (Επιμ.), *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Ο Νέος Πολιτισμός που Αναδύεται*, (σσ. 279-292). Αθήνα: Gutenberg.
- Φλογαΐτη, Ε. (1998). *Περιβαλλοντική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Φλογαΐτη, Ε. (2009). Διερευνώντας εμπειρικά μία γόνιμη σχέση: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Τέχνη. Η τέχνη ως εργαλείο εκπαίδευσης για το περιβάλλον. *Παιδαγωγικές/Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις για το Δάσος/Δέντρο & την Ανακύκλωση, 1ο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο Τέχνης και Περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, 29 - 31 Μαΐου 2009*, (σσ. 131-134).
- Φλογαΐτη, Ε. (2011). *Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία*. Αθήνα: Πεδίο.

Ξένη Βιβλιογραφία

- Alt, G. (2021). The land art movement and its continued influence into the 21st century. *Sculpture Review*, 70(1), 14-21.
<https://doi.org/10.1177/07475284211010732>
- Beardsley, J. (1982). Traditional aspects of new land art. *Art Journal*, 42(3), 226-232.
- Bohling, V., Saarela, C., & Miller, D. (2010). This never would have happened indoors: Supporting preschool-age children's learning in a nature explore classroom in Minnesota. *Dimensions Educational Research Foundation*: Lincoln, Nebraska.
- Braden, S., & Mayo, M. (1999). Culture, community development and representation. *Community Development Journal*, 34(30), 191-204.
- Brady, E. (2007). Introduction to 'Environmental and Land Art': A Special Issue of Ethics, Place and Environment. *Ethics Place and Environment*, 10(3), 257-261.
- Causey, A. (1998). *Sculpture Since 1945*. USA: Oxford History of Art
- Chapman, L. H. (1993). *Διδακτική της Τέχνης: Προσεγγίσεις στην καλλιτεχνική Αγωγή*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Ching, C. L. T. (2015). Teaching Contemporary Art in Primary Schools. *Athens Journal of Humanities and Arts*, 2(2), 95-109.
- Cutter-Mackenzie, A., & Edwards, S. (2013). Toward a model for early childhood environmental education: Foregrounding, developing, and connecting knowledge through play-based learning. *The Journal of Environmental Education*, 44(3), 195-213.
- Dennis Jr, S. F., Wells, A., & Bishop, C. (2014). A post-occupancy study of nature-based outdoor classrooms in early childhood education. *Children, Youth and Environments*, 24(2), 35-52.
- Ding, L. (2021). Environmental art education binding with natural experiences-impacts on students' environment awareness. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 22(2), 822-828.

- Duan, J., Wang, Y., Mai, L., & Liu, X. (2020). Effects of ecological environment integrated art education on students' learning outcome and environmental behavior. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 21(5), 1915-1923.
- Ernstman, N., Van Boeckel, J., Sacks, S., & Myers, M. (2012). Inviting the unforeseen: A dialogue about art, learning and sustainability. In *Learning for sustainability in times of accelerating change* (pp. 201-212). Wageningen Academic.
- Elsayah, S., Ho, A., & Ryan, M. (2022). Teaching Systems Thinking in Higher Education. *INFORMS Transactions on Education*, 22(2), 66-102.
<https://doi.org/10.1287/ited.2021.024>
- Erdogan, M. (2011). The effects of ecology-based summer nature education program on primary school students' environmental knowledge, environmental affect and responsible environmental behavior. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 11(4), 2233-2237.
- Erni, C., & Melster, A. M. (2016). Art as language of transformation. *CSPA Quarterly*, (13), 24-27.
- Gardner, H. (1993). *Multiple intelligences: The theory in practice*. Basic Books/Hachette Book Group.
- Garoian, C.R. (1998). Art education and the aesthetics of land use in the age of ecology. *Studies in Art Education*, 39(3), 244-261.
- Hungerford, H., Peyton, R. B., & Wilke, R. J. (1980). Goals for curriculum development in environmental education. *The Journal of Environmental Education*, 11(3), 42-47. <https://doi.org/10.1080/00958964.1980.9941381>
- Kastner, J., & Wallis, B. (2005). *Land & Environmental Art*. London: Phaidon Ltd.
- Kiewra, C., & Veselack, E. (2016). Playing with Nature: Supporting Preschoolers' Creativity in Natural Outdoor Classrooms. *International Journal of Early Childhood Environmental Education*, 4(1), 70-95.
- Krug, D. (1997). *Art and Ecology: Interdisciplinary Approaches*.
- Lankford, E. L. (1997). Ecological stewardship in art education. *Art education*, 50(6), 47-53.

- Lowe, S. S. (2000). Creating Community: Art for Community Development. *Journal of Contemporary Ethnography*, 29(3), 357-386.
- Mamur, N., & Çelik, T. (2023). Ecological art pedagogy: Co-creation for ecological transformation. *Education 3-13*, 1-18.
<https://doi.org/10.1080/03004279.2023.2266510>
- Mantere, M. H. (1992). Ecology, environmental education and art teaching: Power of images. In L. Pirronen (Ed.), *INSEA Research Congress. Helsinki: Association of Art Teachers*.
- Marks, M., Chandler, L., & Baldwin, C. (2016). Re-imagining the environment: Using an environmental art festival to encourage pro-environmental behavior and a sense of place. *Local Environment*, 21(3), 310-329.
- Miles, M. (2010). Representing nature: Art and climate change. *Cultural geographies*, 17(1), 19-35.
- Ozdem-Yilmaz, Y., & Bilican, K. (2020). Discovery Learning—Jerome Bruner. In A. Ozden (Ed.), *Science Education in Theory and Practice: An Introductory Guide to Learning Theory*, (pp. 177-190). [doi:10.1007/978-3-030-43620-9_13](https://doi.org/10.1007/978-3-030-43620-9_13)
- Parikka, J. (2015). Earth forces: Contemporary land arts, technology and new materialist aesthetics. *Cultural Studies Review*, 21(2), 47-75.
- Perovich, L. J. (2018). Environmental art: A path to civic progress in a time of policy retreat in the United States. *Cogent Arts & Humanities*, 5(1), 1523269.
<https://doi.org/10.1080/23311983.2018.1523269>
- Robottom, I., & Sauve, L. (2003). Reflecting on participatory research in environmental education: Some issues for methodology. *Canadian Journal of Environmental Education*, 8(1), 111-128.
- Savva, A., & Trimis, E. (2005). Responses of young children to contemporary art exhibits: The role of artistic experiences. *International Journal of Education and the Arts*, 6(13), 1-23.
- Schneller, A. J., Harrison, L. M., Adelman, J., & Post, S. (2021). Outcomes of art-based environmental education in the Hudson River Watershed. *Applied Environmental Education & Communication*, 20(1), 19-33.

- Shapiro, G. (2019). *Spiral Jetty*. Holt Smithsonian Foundation: Marian Goodman Gallery.
- Shiell, M. (2016). Environmental art making: Strengthening learning through creative land interactions. *Fusion Journal*, (10), 279-295.
- Smith, J. (2015). Predicting deep mapping: Robinson. *Humanities*, 4(3), 283 – 303.
- Solberg, I. (2016). *Land art* in preschools. An art practice. *International Journal of Education & the Arts*, 17(21), 1-21.
- Song, Y. I. K. (2012). Crossroads of public art, nature and environmental education. *Environmental Education Research*, 18(6), 797-813.
- Sotiropoulou-Zormpala, M. (2012). Aesthetic Teaching: Seeking a balance between teaching arts and teaching through the arts. *Arts Education Policy Review*, 113(4), 123-128.
- Stathopoulou, P. (1997). *Teaching about environment through art*. Centre of Environmental Education. University of Athens, Greece.
- Sterling, S. (2004). Systemic Thinking. In *Tilbury, D., & Wortman, D. (Eds.), Engaging People in Sustainability*, (pp. 77). Cambridge: IUCN.
- Takac, B. (n.d.). *Standing in Walter De Maria's Lightning Field*. Widewalls.
- Tang, C. (2021). Retracted: *Application of internet thinking in the teaching of environmental art design*. *Microprocessors and Microsystems*, 81(3), Article 103712.
- Turnbull, M. (2012). *Go Outside: Engaging Elementary Art Students in Outdoor Exploration*. (Unpublished Master Thesis, University of Florida). College of Fine Arts.
- Yerkes, R., & Haras, K. (1997). *Outdoor Education and Environmental Responsibility*. ERIC Clearinghouse on Rural Education and Small Schools, Charleston, WV. Retrieved from <http://www.ericdigests.org/1998-2/outdoor.htm>
- Vasconcelos, C. (2012). Teaching environmental education through PBL: Evaluation of a teaching intervention program. *Research in Science Education*, 42, 219-232.
- Wallen & Lerner (2004). *Environmental Art in Thinking and Practice*. Retrieved from <http://www.studiotara.net/ecoart>.

- Wang, M. (2023). Ecology, Environmental Art, and Sustainable Community Building: The Meinung Yellow Butterfly Festival as a Case of. *Journal of Community and Global Partnerships*, 19(2), 75-101.
<https://doi.org/10.18848/2325-1115/CGP/v19i02/75-101>
- Zencirci, D. E., & Sonmez, S. (2022). Sustainable art in early childhood: Land art. *Theory and Research in Educational Sciences*, 33, 100 – 120.

Διαδικτυακές Πηγές:

- Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ), (2022). Αναβάθμιση των Πρόγραμμα Σπουδών και Δημιουργία Εκπαιδευτικού Υλικού Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Δεύτερη Έκδοση. Αθήνα. Ανακτήθηκε από <https://iep.edu.gr/el/nea-ps-provoli>
- Phillips, R. (2022). *The Healing Power of Art & Artists: What is Environmental Art?* Ανακτήθηκε από: <https://www.healing-power-of-art.org/what-is-environmental-art/>